

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

© Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-69-7

Εἰκόνα ἐξωφύλλου:
Δάπεδο καλύβας τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς (εἰκ. 53, 54).

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΛΟΥΛΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Καθηγήτριας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

Προέλευση εικόνων

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία:

Ἀρχεῖο σχεδίων 1, 14, 25 ἄνω, 33, 35, 39, 41, 66, 67 (σχέδια Ε. Ὀλύμπιου),
25 κάτω, 29, 31, 55, 56 (σχέδια Δ. Ζιρώ),
45, 50, 60, 88.

Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο 6, 9, 16, 17, 19, 23, 24, 28, 32, 34, 37, 38, 40, 43, 44, 48,
49, 53, 54, 57, 58, 59 δεξιὰ, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 71, 74, 75, 76, 79, 80, 81,
82, 83.

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν 72, 73β.

Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ 5, 59 ἀριστερά (N. Lambert), 70.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 51, 52.

Μουσεῖο Μπενάκη 4.

Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης 46, 85.

Μουσεῖο τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν 2, 3.

Ἀρχεῖο Μαρίας Δ. Θεοχάρη 7, 22, 91.

Ἀρχεῖο Δ. Τλούπα 26, 27.

Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Προστασίας Ναυτικῆς Παράδοσης (L. Basch, *Le musée imaginaire de la marine antique*, Athènes 1987) 87, 89, 90.

Γ. Καββαδία, Σαρακατσάνοι, Ἐκδόσεις Α. Μπρατζιώτη, Ἀθήνα 1991, 30.

Christian Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce*, Éditions "Cahiers d'Art", Paris 1962-63, 73a.

Καθ. Λίλιαν Καραλῆ 84.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία εὐχαριστεῖ ὅσους παρεχώρησαν φωτογραφίες γιὰ τὴν ἔκδοσιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
<i>Φυσικὸ περιβάλλον</i>	10
<i>Χρονολόγηση</i>	15
<i>Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι</i>	16
ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	18
<i>Οἱ θέσεις τῶν οἰκισμῶν</i>	18
<i>Κεραμεικὴ</i>	22
ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	32
<i>Οἰκίες</i>	36
<i>Καλύβες</i>	42
<i>Αποθῆκες</i>	45
<i>Ἄλλες κατασκευές</i>	49
<i>Κεραμεικὴ</i>	55
ΝΕΩΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	64
<i>Οἰκισμοὶ</i>	64
<i>Οἰκοδομικὴ</i>	67
<i>Κεραμεικὴ</i>	71
<i>Σπήλαια</i>	77
ΥΠΟΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	83
<i>Οἰκισμοὶ</i>	83
<i>Κεραμεικὴ</i>	89
ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ	93

ΕΙΔΩΛΙΑ	96
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	98
<i>Πλοῖα καὶ ἐπικοινωνίες</i>	110
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	118
ΘΕΣΕΙΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ	
ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ.....	123
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	130
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	135
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	136

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἀρχίζει στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ μερικές χιλιάδες χρόνια, μέσα σὲ ἓνα περιβάλλον ποὺ εἶχε πρὸ πολλοῦ γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος. Οἱ προηγούμενες ἐποχές, ἡ Παλαιολιθικὴ καὶ ἡ Μεσολιθικὴ, μαρτυροῦνται καὶ ἐντοπίζονται, μὲ συγκεκριμένα εὐρήματα, σὲ θέσεις καὶ περιοχές τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς, τῆς Πελοποννήσου καὶ ἴσως τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι οἱ ἀπώτατες περίοδοι τῆς ζωῆς ἐπάνω στὴ γῆ, ποὺ ὁ ἄνθρωπος τρέφεται οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ κυνήγι, τὸ ψάρεμα καὶ τὴ συλλογὴ ἄγριων καρπῶν. Ἐτσι ἀναγκάζεται νὰ μετακινεῖται συχνά, ἀνάλογα μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, τὸ κλίμα καὶ τὶς εἰδικώτερες συνθῆκες, γιὰ νὰ βρεῖ τροφὴ καὶ τόπους προστασίας, χωρὶς νὰ σχηματίζει ποτὲ οἰκισμούς.

Τὴν ἀρχὴ τῆς νέας ἐποχῆς, τῆς Νεολιθικῆς, καθορίζουν τρία οὐσιαστικὰ ἐπιτεύγματα: Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ἡ ἐξημέρωση τῶν ζώων καὶ ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου σὲ συγκεκριμένη θέση. Βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς ἐνέργειες ἐξαρτῶνται ἐκ φύσεως ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐκεῖ ποὺ θὰ σπεῖρει ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ βρίσκεται γιὰ νὰ θερίσει, ἢ γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ σὲ κάποιο μέρος πρέπει νὰ ἔχει γύρω του ἐξασφαλισμένη τροφὴ ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς γῆς γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὰ ἐξημερωμένα κοπάδια, ποὺ καὶ αὐτὰ συντηροῦνται μὲ τὴ φροντίδα του.

Ἡ ἑλληνικὴ Νεολιθικὴ εἶναι ἡ παλαιότερη τῆς Εὐρώπης καὶ ἀρχίζει μέσα στὴν 7η χιλιετία, γύρω στὸ 6800 π.Χ. Ἀκόμα παλαιότερα ἐμφανίζεται στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ ὅπου θεωρεῖται

ὅτι μεταφυτεύεται στὴν Ἑλλάδα μαζί μὲ τὶς πρῶτες ἐμπειρικές γνώσεις καὶ τεχνικές γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς¹. Ἡ γένεση καὶ ἡ ταχύτερη ἀνάπτυξη τῶν βασικῶν στοιχείων μόνημου βίου στὴν Ἀνατολὴ εἶναι φυσική, διότι ἐκεῖ ὑπῆρχαν, ἀρχικὰ σὲ ἄγρια κατάσταση, τὰ πρῶτα φυτὰ ποὺ καλλιεργοῦνται καὶ τὰ πρῶτα ζῶα ποὺ ἐξημερώνονται. Σύντομα, ἡ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐπιφέρει μεγάλη αὐξηση πληθυσμοῦ, οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται νὰ ἀναζητήσουν νέους πόρους ζωῆς καὶ συνεπῶς μετακινοῦνται πρὸς ἄλλες περιοχές, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὶς καθορίσουμε.

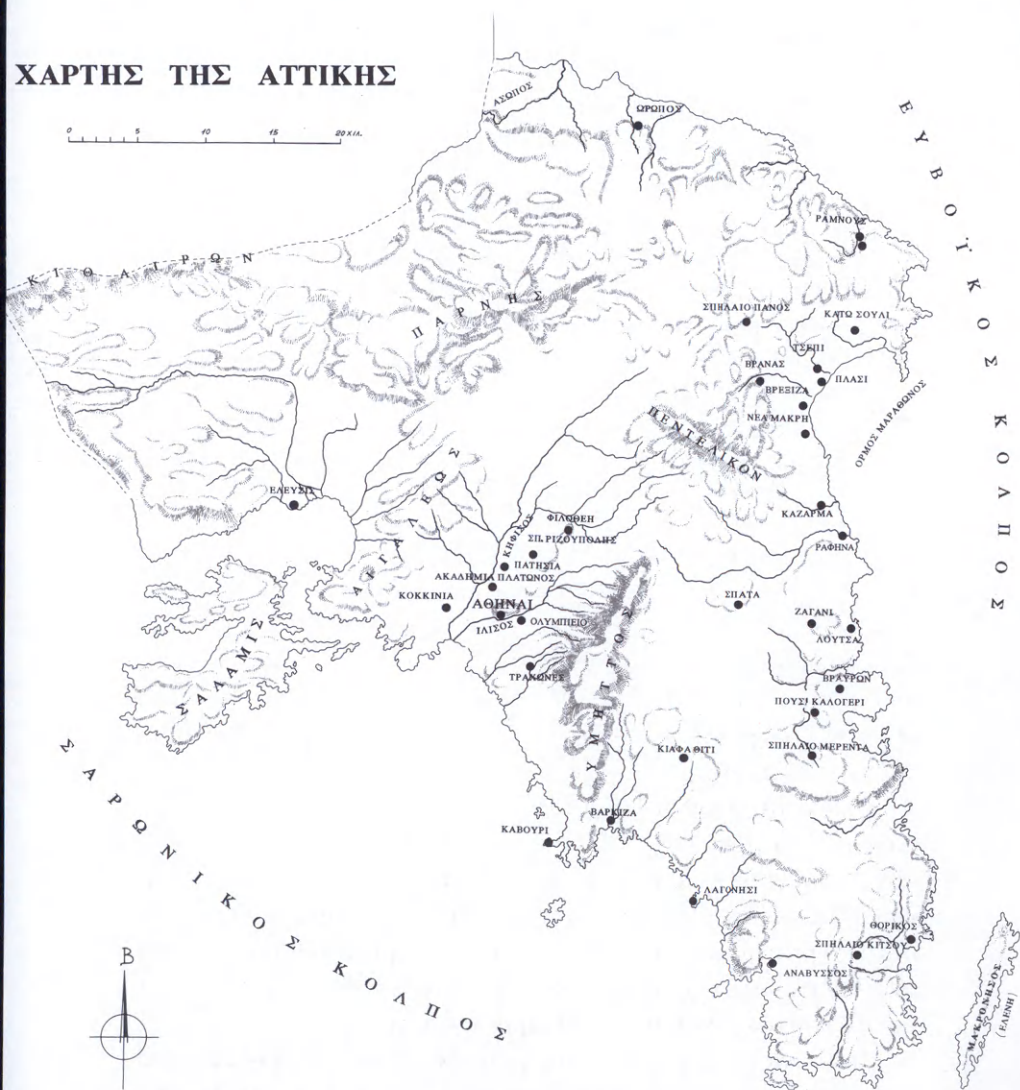
Φυσικὸ περιβάλλον

Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι στὴν Ἀττικὴ ἔρχονται γύρω στὸ 6000 π.Χ. καὶ σχηματίζουν τοὺς οἰκισμοὺς τους δίπλα στὴ θάλασσα. Ἡ ἴδια ἡ φύση τοὺς ὁδηγεῖ νὰ ἐπιλέξουν κάθε φορὰ τὸν τόπο ποὺ ταιριάζει στὴ ζωὴ τους καὶ τὴ θέση ποὺ θὰ κατασκευάσουν τὰ σπίτια τους. Μὲ τὸν καιρὸ πληθαίνουν, οἱ οἰκισμοὶ πυκνώνουν καὶ τὰ τελευταῖα ἵχνη τους βρίσκουμε σήμερα σκόρπια καὶ ἀραιὰ ἀπὸ τὸν Ραρνοῦντα μέχρι τὸ Λαύριο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μέχρι τὴν Κοκκινιά καὶ τὴν Ἑλευσίνα στὰ ἀνατολικά τοῦ Αἰγάλεω [εἰκ. 1].

Ἡ Ἀττικὴ, στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, κατέχει ἐπὶ καιρὴν θέση μέσα στὸ Αἰγαῖο καὶ μπορεῖ νὰ προσφέρει στοὺς κατοίκους τῆς ἐπάρκεια τροφῆς, εὐχάριστη διαμονὴ καὶ μεγάλες δυνατότητες ἐπικοινωνίας. Κύρια χαρακτηριστικά τῆς εἶναι τὰ βουνά, οἱ μικρὲς πεδιάδες καὶ κυρίως ἡ θάλασσα, ποὺ περιβρέχει τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ ἀπόληξη, σχηματίζοντας ἀκρωτήρια καὶ ἄπειρους ὀρμίσκους².

Τὰ βουνὰ μὲ τὸν ὄγκο τους μετριάζουν τοὺς ἰσχυροὺς, ψυχροὺς ἀνέμους καὶ διαχωρίζουν τὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴ Βοιωτία στὰ βόρεια καὶ ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα στὰ δυτικά. Ἀνάμεσά τους σχηματίζονται φυσικοὶ δρόμοι καὶ διαβάσεις, ποὺ ἐνώνουν

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

1. Χάρτης τῆς Ἀττικῆς μετὰ τὰς γνωστὰς νεολιθικὰς θέσεις.

τὴν ἐνδοχώρα μὲ τὰ παράλια, καθὼς καὶ ὁλόκληρη τὴν περιοχή μὲ τὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο. Οἱ μικρὲς πεδιάδες τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν Μεσογείων ἀνατολικά καὶ ἡ μεγαλύτερη τῶν Ἀθηνῶν, τὸ «πεδῖον» τῶν ἀρχαίων, στὴ μέση, μπορούσαν εὐκόλα νὰ καλλιεργηθοῦν, ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Λίθου. Ποταμοὺς ἡ Ἀττικὴ εἶχε λίγους καὶ μὲ μικρὴ ἀπορροή. Ὁ Κηφισὸς καὶ ὁ Ἴλισσος [εἰκ. 2 καὶ 3] μὲ τοὺς παραποτάμους εἶναι μικρὰ ρυάκια σὲ ἐποχὲς ἀνομβρίας, ποὺ γίνονται χεῖμαρροι ὀρμητικοὶ καὶ μετὰ ἀπὸ μεγάλες βροχὲς πλημμυρίζουν τὶς χαμηλότερες περιοχὲς καὶ τελικὰ τὶς λιπαίνουν³. Τὸ πέρασμά τους ἀνοίγει δρόμους στὸν ἄνθρωπο καὶ προσελκύει

2. Henry Cook. Λιθογραφία μὲ τοπίο τοῦ Κηφισοῦ (περὶ τὸ 1850).

τά ζῶα γιὰ νὰ ξεδιψάσουν. Οἱ φυσικὲς ὁρατὲς πηγὲς δὲν εἶναι πολλές, ἀλλὰ τὰ ὑπόγεια νερὰ βρίσκονται ἀρκετὰ συχνὰ σὲ μικρὸ βάθος.

Τὸ κλίμα, πού πρέπει κατὰ τοὺς εἰδικοὺς νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τότε, ἦταν πάντα ἥπιο καὶ ξερό⁴. Οἱ πολλὲς θερμὲς ἡμέρες, οἱ λίγες βροχερὲς καὶ οἱ ἀκόμα λιγώτερες παγωμένες, δημιουργοῦν εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση

3. A. Löffler - A. Fesca. Χαλκογραφία με τοπίο τοῦ Ἰλισσοῦ.

ιδίως σὲ ἐποχές πού ὁ ἄνθρωπος παρέμενε ιδιαίτερα ἐκτεθειμένος στὴ φύση.

Πεῦκα, σχίνα, πουρνάρια καὶ ἄλλη βλάστηση θὰ κάλυπταν τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τῆς Ἀττικῆς [εἰκ. 4] καὶ πιθανὸν ἀπὸ τότε νὰ ὑπῆρχαν μερικὲς ἐλιές⁵. Τὸ βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι γνωρίζουν τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν, κυρίως ἐνὸς εἴδους σιταριοῦ, πού ὑπῆρχε πολὺ παλαιότερα στὶς χώρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴ Θεσσαλία⁶.

Πάντως ἡ γῆ αὐτὴ δὲν ἦταν ποτὲ ιδιαίτερα εὐφορη, ἦταν ξερὴ καὶ πτωχή, ιδίως τὸ καλοκαίρι, καὶ δικαίως οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν χαρακτηρίσει τὴν Ἀττικὴ «λεπτόγεω»⁷.

4. Edward Lear. Ἀποψη τοῦ Μαραθῶνος. Ἐλαιογραφία. 1854.

Χρονολόγηση

Ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος ἐντοπίσθηκε καὶ μελετήθηκε πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰῶνα στὴ Θεσσαλία. Τότε περίπου ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἑλληνικῆς Προϊστορίας Χρῆστος Τσούντας μὲ ὀξυδέρκεια καὶ ἐπιστημονικὴ μεθοδικότητα διέκρινε, μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφές του, δύο περιόδους τῆς Νεολιθικῆς καὶ ὅρισε τὴν ἀρχὴ της στὸ 5000 π.Χ.⁸.

Οἱ ἔρευνες ἐντάθηκαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἀποκαλύφθηκαν νέες θέσεις μὲ παλαιότερα στρώματα καὶ τώρα πιά ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴ χώρα μας ἀρχίζει μὲ τὴν Προκεραμεικὴ περίοδο, γύρω στὸ 7000 π.Χ., πρὶν ἀκόμα οἱ ἄνθρωποι γνωρίσουν τὴν τέχνη τῆς κεραμεικῆς⁹. Ἀμέσως μετὰ, ἡ κυρίως Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἔχει τρεῖς μεγάλες περιόδους, τὴν Ἀρχαιότερη, τὴ Μέση καὶ τὴ Νεώτερη, καὶ καταλήγει στὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ ἢ Ὑπονεολιθικὴ, πού τερματίζει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, γύρω στὸ 3200 π.Χ.¹⁰.

Ἡ διάρκεια τῶν ἐποχῶν καθορίστηκε μετὰ ἀπὸ βάσιμους συλλογισμούς, συγκεκριμένους ὑπολογισμούς καὶ λεπτομερεῖς συγκρίσεις μὲ γνωστῆς ἡλικίας ἀντικείμενα ἄλλων περιοχῶν, πού ὅλα μαζί σχηματίζουν ὁλόκληρο πλέγμα χρονολογικῶν πληροφοριῶν.

Ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες γιὰ τὸν ἀπόλυτο καθορισμὸ τῶν χρονολογιῶν χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἡ μέθοδος προσδιορισμοῦ μὲ τὸ ραδιοάνθρακα 14, πού μετᾷ τὴν ἡλικία ὀργανικῶν καταλοίπων, ὅπως εἶναι τὰ ὅστα, τὸ ξύλο, τὰ κάρβουνα κ.ἄ. Ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας γίνεται μὲ ἀρκετὴ προσέγγιση¹¹, ἀλλὰ ἡ ἐγκυρότητα τῶν μετρήσεων δὲν εἶναι ἀκόμα ἀπόλυτα διαπιστωμένη καὶ κάποτε οἱ ὑπολογισμοὶ καταλήγουν σὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα.

Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ μελέτη τῶν μετρήσεων ἔχει ἐνταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ μέσα ἀπὸ ἓνα σύνθετο σύστημα πληροφοριῶν, ἐλέγχων καὶ ἐπαληθεύσεων ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀποδεχθεῖ τὶς ἀκόλουθες ἀπόλυτες χρονολογίες γιὰ τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Νότια Ἑλλάδα¹².

Προκεραμεικὴ ΝΑ	6800 - 6400
Ἀρχαιότερη ΝΑ	6400 - 5700
Μέση ΝΑ	5700 - 5300
Νεώτερη ΝΑ	5300 - 4300
Ὑπονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ ΝΑ	4300 - 3200

Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι

Τὰ παλαιότερα ἵχνη ἀνθρώπων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ εἶναι ἴσως λίγα ἐργαλεῖα σκορπισμένα ἔξω ἀπὸ σπήλαιο τῆς περιοχῆς Λαυρίου, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ λήσταρχου Κίτσου. Μερικοὶ ἀδρὰ κατεργασμένοι πυριτόλιθοι, ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ βαθὺ στρώμα τῆς ἀνασκαφῆς, εἶχαν μετατραπεῖ σὲ ἐργαλεῖα κατὰ τὸν τύπο καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἡ χρονολόγησή τους γύρω στὸ 40000 δὲν γίνεται ἀπὸ ὅλους δεκτὴ, γιατί μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ διαμορφώνεται ὁ πυριτόλιθος καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές, πολὺ ἀργότερα. Πάντως, τὰ ἐργαλεῖα αὐτά, ἂν εἶναι παλαιολιθικά, δὲν ὑποδηλώνουν ὅπωςδὴποτε ἐγκατάσταση κάποιας ὁμάδας στὸ σπήλαιο, ἀλλὰ σημειώνουν τὴν πορεία τῶν πρωτογόνων καὶ κυρίως σημαίνουν ὅτι κατὰ τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἐξεύρεση τροφῆς, μιὰ ὁμάδα κυνηγῶν ἔφθασε στὸ λόφο¹³ καὶ βρῆκε προσωρινὴ προστασία στὸ σπήλαιο [εἰκ. 5]. Ὑστερα ἡ θέσις ἔμεινε ἔρημη καὶ μάλιστα γιὰ δεκάδες χιλιάδες χρόνια, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἱδρυση τῶν πρώτων οἰκισμῶν, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ πάλι, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Λίθου.

Ἡ πρώτη Νεολιθική περίοδος, ἡ Προκεραμεική, μὲ τὴν ἀραιὴν κατοίκηση καὶ τὰ ἐλάχιστα κινητὰ εὐρήματα, εἶναι γενικὰ δύσκολο νὰ ἐντοπισθεῖ στὸ χῶρο καὶ ἀποκρύπτει ἀκόμα πολλές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου. Λίγα εἶναι τὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδος, στὴ Θεσσαλία κυρίως καὶ λιγώτερα, κάπως ἀμφίβολα, στὴν Πελοπόννησο, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικήθηκαν σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ¹⁴.

Ἡ Ἀττικὴ φαίνεται νὰ παραμένει ἔρημη. Ἔχει γραφεῖ ὅτι μερικὰ προκεραμεικὰ ἀντικείμενα, ποὺ φυλάσσονται σὲ Μουσεῖο ξένης χώρας, βρέθηκαν στὸν Μαραθῶνα καὶ στὰ Ἀνάβρυτα Ἀμαρουσίου¹⁵. Ἡ πραγματικὴ ὅμως προέλευση τῶν συγκεκριμένων εὐρημάτων παραμένει ἀβέβαιη καὶ ἡ δυνατότητα νέου ἐλέγχου τῶν θέσεων ἔχει χαθεῖ.

5. Ὁ χῶρος ἔξω ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Κίτσου μὲ θέα πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Λαυρίου.

ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Σε όλη την Ελλάδα - Θεσσαλία, Στερεά και Πελοπόννησο - οί οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι σκορπισμένοι στα ανατολικά, προς την πλευρά του Αιγαίου¹⁶. Αυτός ο προσανατολισμός και η στροφή προς τη θάλασσα είναι ιδιαίτερα αισθητά στην Αττική, όπου τα παλαιότερα νεολιθικά ίχνη εντοπίζονται όλα, όχι απλώς στην ανατολική παραλία, αλλά σχεδόν επάνω στην ακτή [είκ. 1].

Από τυχαία επιφανειακά ευρήματα, μικρές έρευναιτικές τομές και συστηματικές ανασκαφές έχει συγκεντρωθεί χαρακτηριστική κεραμική, που χρονολογείται στη μέση περίπου της Αρχαιότερης Νεολιθικής και διαγράφει άμυδρά την εικόνα της εποχής. Ραμνούς, Νέα Μάκρη και Πούσι Καλογέρι Βραυρώνος είναι οί γνωστές θέσεις που ήλκυσαν από την αρχή τον άνθρωπο και άσφαλώς δεν θα ήταν οί μόνες. Από αυτές άντλούμε λίγες πληροφορίες, αλλά δεν άρκοουν για να φωτίσουν σημαντικά θέματα, όπως π.χ. από ποιά περιοχή ξεκίνησαν και με ποίο τρόπο γνώρισαν τον τόπο οί άνθρωποι πριν εγκατασταθούν εδώ όριστικά¹⁷. Μόνο η κατανομή των θέσεων στο χώρο αφήνει να έννοηθεί ότι πιθανόν να ήλθαν από τη θάλασσα και στη θάλασσα ύπολόγισαν να βρουν τα μέσα για να αναπτύξουν τη δραστηριότητά τους.

Οί θέσεις τών οικισμών

Μορφολογικά, οί θέσεις που επιλέγονται για ίδρυση οικισμών, είναι χαμηλοί λόφοι ή απλά έξάρματα γής [είκ. 6], μαλακές πλαγιές που άντικρίζουν τη θάλασσα, προφυλαγμένοι κόλποι ή ακόμα και επίπεδες εκτάσεις, όπως στη Νέα Μάκρη [είκ. 7], άρκει να δένουν εύκολα με το ύγρό στοιχείο και με

6. Ὁ λόφος τῆς Βραυρῶνος πού κατοικήθηκε κατὰ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ.

7. Ἡ θέα τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Νέας Μάκρης (φωτ. 1954).

τὴν ἐνδοχώρα. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς ἔχουν ἐποπτεία τῆς περιοχῆς καὶ μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν ἐγκαίρως τὸν ἐπερχόμενον κίνδυνον, ὅχι τόσο τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ κυρίως τὰ ζῶα, νὰ ἀποφύγουν λιμνάζοντα νερὰ καὶ πλημμύρες καὶ συγχρόνως νὰ ἔχουν ἄμεση πρόσβαση στὴν πεδιάδα μὲ τὶς καλλιέργειες ἢ τὴ βοσκή. Οἱ ψηλοὶ καὶ ἀπόκρημνοὶ λόφοι ἢ τὰ ἀκρωτήρια δὲν τοὺς ἐλκύουν ἀκόμα, ἐφ' ὅσον τὰ ἐπιθετικὰ μέσα εἶναι ὑποτυπώδη, πέτρες καὶ σφεντόνες, καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ὕψους ἢ τοῦ κτιστοῦ τείχους δὲν παρέχει πρόσθετη ἀσφάλεια. Ἄν εἶχαν ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ ἐπιθέσεις ἄγριων ζώων, μπορεῖ νὰ ἔπλεκαν ἓνα μεγάλο φράχτη, ἓναν περίβολο ἀπὸ κλαδιά, ποὺ δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ βρεθεῖ, γιὰτὶ σαπίζει καὶ χάνεται χωρὶς νὰ ἀφήνει ἶχνη. Τέτοιους φράχτες βρίσκουμε παντοῦ σήμερα στὴν ἑλληνικὴ ὕπαιθρο γύρω ἀπὸ μαντριά ἢ ἀκόμα στὴν Ἀφρικὴ γύρω ἀπὸ οἰκισμούς [εἰκ. 8]. Πάντως, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐπιλεγμένη θέση, ἔπρεπε ὅπωςδὴποτε νὰ συνδυασθεῖ

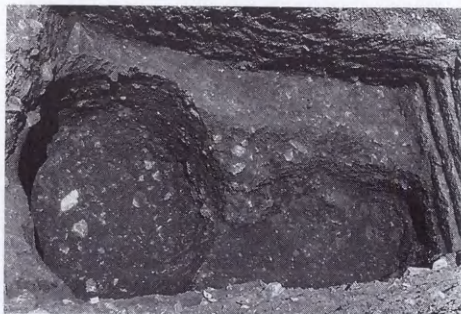

8. Φράχτης στὴ νότια Kenya γιὰ τὴν προστασία οἰκισμοῦ τῶν Masaï ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία.

μὲ τὴν ἐξασφάλιση νεροῦ, ἀπαραίτητου γιὰ τοὺς ἴδιους, τὰ σπίτια τους, τὰ ζῶα καὶ τὶς καλλιέργειες.

Γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν οἰκισμῶν στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ δὲν ἔχουμε ἀκόμα ἀρκετὲς πληροφορίες. Τὰ στοιχεῖα λείπουν ὄχι ἐπειδὴ εἶναι τόσο παλαιά, ἀλλὰ κυρίως διότι βρίσκονται σὲ χαμηλὰ στρώματα, καλυμμένα ἀπὸ νεώτερες ἐπιχώσεις. Δὲν γνωρίζουμε π.χ. τί μέγεθος καὶ μορφή εἶχαν τὰ σπίτια τους, πῶς ἦταν κατασκευασμένα, ἂν εἶχαν συγκεκριμένη διάταξη μέσα στὸν οἰκισμὸ καὶ διάφορα ἄλλα. Μόνο μερικὲς σκόρπιες καὶ ἐπιμέρους πληροφορίες ἔχουμε κερδίσει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές¹⁸.

Οἱ προμήθειες, ὅπως εἶναι τὰ τρόφιμα καὶ ἄλλα φθαρτὰ ὑλικά, φυλάσσονταν μέσα στὴ γῆ. Μικροὶ κυκλικοὶ λάκκοι, διαμέτρου 1 μ. περίπου, σκαρμμένοι σὲ βάθος 50-80 ἐκ., μὲ τοιχώματα γυμνά, χωρὶς προστασία, χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες [εἰκ. 9]. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὰ ὀρύγματα αὐτὰ ἢ ἀποθηκευτικοὶ βόθροι, ὅπως ὀνομάζονται γενικὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, δὲν ἦταν προστατευμένοι μέσα στὸ σπίτι ἢ σὲ κλειστὸ χῶρο, ἀλλὰ βρίσκονταν στὶς αὐλές, στὸ ὕπαιθρο, καὶ ἦταν σκεπασμένοι ἰδιαίτερα μὲ κάποια φθαρτὰ ὑλικά, ὅπως ξύλα, δέρματα κ.ἄ.¹⁹. Σήμερα βρίσκουμε συνήθως τοὺς λάκκους γεμάτους πέτρες, σπασμένα ἀγγεῖα, κόκκαλα καὶ ἄλλα κατεστραμμένα ἀντικείμενα, ποὺ πέταξαν μέσα οἱ κάτοικοι τῶν γύρω σπιτιῶν, ὅταν μετὰ ἀπὸ καιρὸ δὲν τοὺς χρησίμευαν πιά ὡς ἀποθήκες.

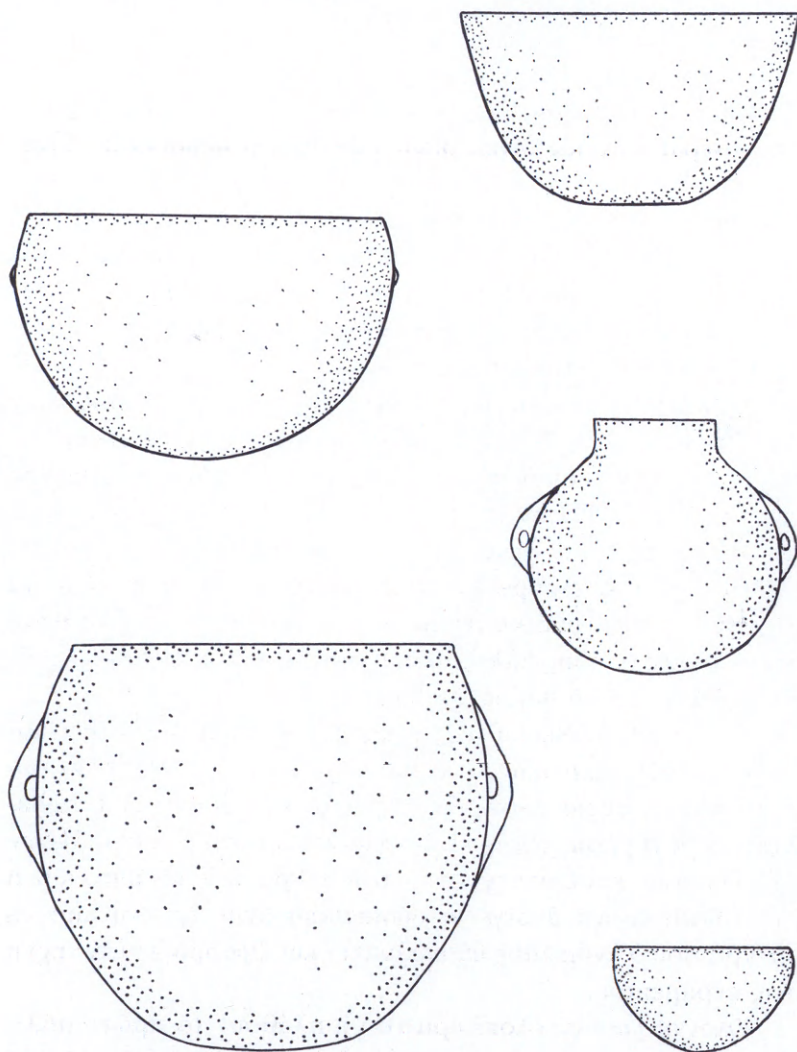
9. Ἀποθηκευτικοὶ λάκκοι τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Νέα Μάκρη.

Κεραμεική

Αρκετές, τις περισσότερες, πληροφορίες για την Αρχαιότερη Νεολιθική μας δίνει, όπως πάντοτε, η κεραμεική. Είναι γνωστό ότι η ίδια η κεραμεική δεν αποτελεί το πιο αξιόλογο κατασκεύασμα των ανθρώπων. Έχει όμως την ιδιότητα να μη διαλύεται και να μην εξαφανίζεται, όπως συμβαίνει με τα φθαρτά υλικά. Χρήσιμη, φθηνή και εύθραυστη, δημιουργείται και ανανεώνεται ταχύτατα σύμφωνα πάντοτε με τις μεθόδους, τα μέσα, τις προτιμήσεις και τις δυνατότητες της εποχής. Απαραίτητη στην καθημερινή ζωή, βρίσκεται σε όλους τους τόπους κατοικίας με αποτέλεσμα να σχηματίζει σήμερα τον συνεχή, χωρίς διακοπές και χάσματα ιστό της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στην κεραμεική βασίζονται κατ' αρχήν όλες οι απόπειρες και οι συνδυασμοί χρονολογήσεως των εποχών, και από αυτή άντλούμε ειδήσεις, στοιχεία και μαρτυρίες για τις σχέσεις των ομάδων, τις επικοινωνίες τους, το πολιτιστικό επίπεδο και πλήθος άλλες πληροφορίες που προβάλλουν κάθε φορά μετά από μακρά έρευνα.

Ειδικά για τη Νεολιθική, η κεραμεική έχει μελετηθεί και μελετάται έξαντλητικά²⁰, ενώ πολλές ανασκαφές γίνονται ουσιαστικά με κύριο σκοπό τη στρωματογραφική και τυπολογική παρατήρηση, χωρίς να επεκτείνονται στη σπουδή άλλων έκδηλώσεων και επιτευγμάτων του ανθρώπου. Γι' αυτό και η Νεολιθική εποχή ανοίγεται ουσιαστικά στην έρευνα από τη στιγμή που ο άνθρωπος ανακαλύπτει και εφαρμόζει την τέχνη της κεραμεικής.

Όλοι οι λαοί σε όλόκληρη τη γη πλάθουν τα πρώτα πύλινα αγγεία τους σε σχήμα σφαιρικό ή ημισφαιρικό [εἰκ. 10], το ίδιο περίπου πάντοτε, που μοιάζει με καρπό όλόκληρο ή κομμένο στη μέση. Είναι κατασκευασμένα στο χέρι, χωρίς τη βοή-

10. Τυπικά σχήματα αγγείων τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς.

θεια μηχανικού μέσου. Ἡ τεχνικὴ ἐφαρμόζεται ἀκόμα σήμερα σὲ ἀπομονωμένες περιοχὲς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, σὲ ἐργαστήρια ὑπαίθρια, χωρὶς σύνθετο ἐξοπλισμὸ καὶ μόνιμες, σταθερὲς κατασκευές [εἰκ. 11-12]. Ὁ ἀπλὸς καὶ τόσο χρήσιμος τροχὸς ἀποτελεῖ ἐφεύρεση πολὺ μεταγενέστερη τῆς Νεολιθικῆς καὶ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή²¹. Στὴν ἀρχὴ ὅλα τὰ ἀγγεῖα εἶναι σκοτεινόχρωμα, ἄβαφα καὶ ἔχουν ψηθεῖ κατὰ πρωτόγονο τρόπο²², στοιβαγμένα κάτω ἀπὸ ξύλα ἢ ἄλλη καύ-

11. Ἐργαστήριο χειροποίητης κεραμικῆς ἔξω ἀπὸ τὸ Kazuraho στὴν Ἰνδία. Δεξιὰ ἡ τελικὴ μάλαξη τοῦ πηλοῦ. Ἀριστερὰ ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀγγείου.

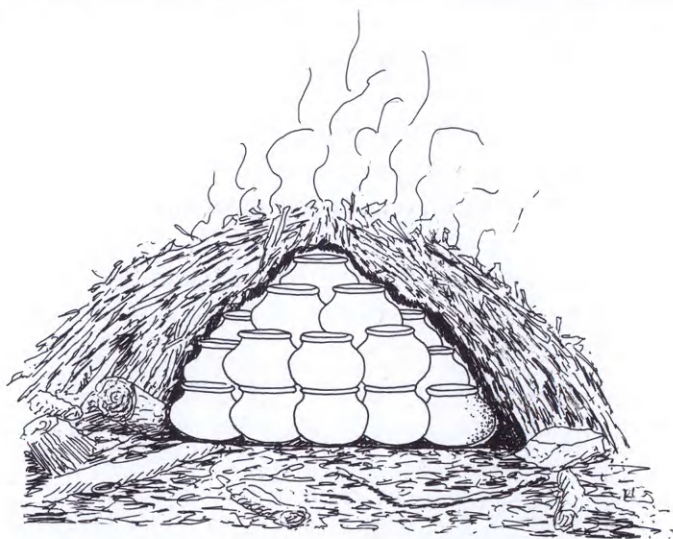

12. Στέγνωμα χειροποίητων αγγείων στο υπαίθριο εργαστήριο της περιοχής Kazuraho στην Ίνδία.

σιμη ύλη, σε θερμοκρασία σχετικά χαμηλή [είκ. 13-14]. Κατά παρόμοιο τρόπο σχηματίζονται μέχρι σήμερα τα καμίνια που παράγουν ξυλοκάρβουνα [είκ. 15]. Η πρωτόγονη διαδικασία και το άτελές ψήσιμο μαρτυρούνται από τα ίδια τα όστρακα, όπως ονομάζονται τα σπασμένα κομμάτια αγγείων, διότι η άντοχή τους στο νερό είναι περιορισμένη, συχνά με το τρίψιμο ξεβάφουν και μερικά λειώνουν. Βασική σημασία για το χρώμα έχει η ποσότητα όξυγόνου που περνάει μέσα στον κλίβανο κατά την ώρα της όπτησεως²³. Στην αρχή δεν υπήρχε έλεγχος στην τροφοδοσία της πυράς και έτσι το χρώμα των αγγείων δεν είναι ένιαίο, όμοιογενές, αλλ' άκαθόριστα καστα-

13. Ψημένα αγγεία μέσα στο καμίνι πρόσκαιρης πυράς. Περιοχή Kazuraho της Ίνδίας.

14. Σχηματική απεικόνιση καρινιού πρόσκαιρης πυράς.

15. Καρίνι ξυλείας σε περιοχή βορείως του Άμβρακικού κόλπου (φωτ. 1996).

νό, κατά τόπους ανοικτό ἢ βαθύ, μὲ κηλίδες ἐρυθρώπες, κίτρινες ἢ μελανές²⁴ [εἰκ. 16].

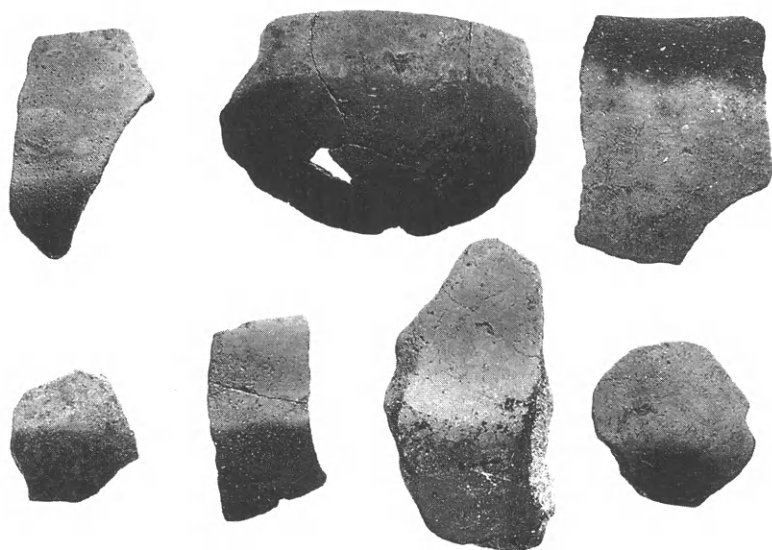
Αὕτῃ ἀκριβῶς τὴν πολυχρωμία, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπο ψησίματος, σκέφθηκαν οἱ κεραμεῖς νὰ τὴ συστηματοποιήσουν γιὰ νὰ ποικίλλουν τὴ μονοτονία τῆς ἐπιφάνειας. Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ πρώτη διακόσμηση, χωρὶς ἀκόμα νὰ χρησιμοποιηθεῖ βαφὴ καὶ σχηματίζεται ἀπὸ διαδοχικὲς ὀριζόντιες ταινίες γύρω στὸ χεῖλος, μελανές, ἐρυθρές ἢ κίτρινες [εἰκ. 17]. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν χρωμάτων γίνεται βαθμιαία, ὅπως στὸ οὐράνιο τόξο, καὶ ἡ κατηγορία ἔλαβε ἰδιαίτερο ὄνομα, *ιριδίζουσα*, ἀλλὰ συχνὰ συγχέεται μὲ τὴν *κηλιδωτή*²⁵. Στὸ ἐπόμενο βῆμα οἱ πιὸ ἱκανοὶ ἄρχισαν νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴ δια-

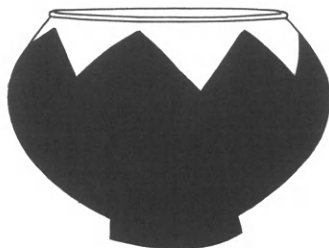
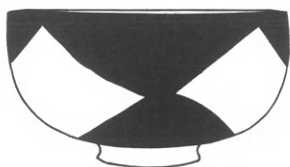
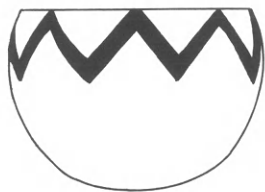
16. Κηλιδωτὴ κεραμικὴ τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὸν οἰκισμό τῆς Νέας Μάκρης.

δικασία που απαιτείται για τη μεταβολή του χρωματισμού και τη δυνατότητα παραγωγής βαφής γαιώδους σύστασης από διαφορετικό πυκνό πηλό. Παράλληλα, πέτυχαν να κατασκευάσουν επιφάνειες με ομοιόμορφο ανοικτό χρώμα και επάνω σε αυτό το ένιαίο βάθος σχεδίασαν τα πρώτα ευθύγραμμα κοσμήματα (τεθλασμένες, τρίγωνα, πλέγματα) από βαφή έρυθρη²⁶ [εικ. 18].

Οι βασικές ομάδες αγγείων, τα *μονόχρωμα* ή τα *κηλιδωτά* και τα *γραπτά*, όπως γενικά ονομάζονται τα βαμμένα, κατασκευάζονται κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική όμοια ή με μικρές μεταξύ τους διαφορές σε όλο τον έλλαδικό χώρο, στη Θεσσαλία, στη Στερεά και στην Πελοπόννησο²⁷. Τοῦτο σημαί-

17. Ίριδίζοντα δοστρακα από τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

18. Ἀγγεῖα με γραμμικὴ διακόσμηση τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς.

19. Λαμπυρίζουσα μελανή κεραμικὴ τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

νει ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν καὶ μεταδίδονταν οἱ πρακτικὲς γνώσεις καὶ τεχνικὲς ἀπὸ τῆ μία περιοχὴ στὴν ἄλλη. Παράλληλα ὁμως οἱ τοπικὲς συνθῆκες καὶ τὰ πρόχειρα μέσα ὀδηγοῦν σὲ ιδιαίτερες λύσεις. Στὴν Ἀττική, ἢ τουλάχιστον στὴ Νέα Μάκρη, ἱκανότατοι κεραμεῖς χρησιμοποίησαν μία μορφή πηλοῦ ἀπὸ σχιστολιθικὰ πετρώματα, ποὺ ἀπέδιδε ὄψη λαμπυρίζουσα, ιδιαίτερα διακοσμητικὴ στὰ μελανὰ ἀγγεῖα [εἰκ. 19]. Τὰ τοιχώματά τους εἶναι λεπτότατα, οἱ ἐπιφάνειες ἐξαιρετικὰ λείες καὶ ἡ κατασκευὴ τόσο ἐπιμελημένη, ὅσο καμιὰ ἄλλη στὴν περιοχή γιὰ ὅλη τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἄλλες διάφορες κατηγορίες φανερῶνουν ὅτι οἱ κεραμεῖς φρόντιζαν πολὺ καὶ μὲ ὅποια μέσα εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴν ἐμφάνιση τῶν ἀγγείων. Ἐπιδίωκαν νὰ χρησιμοποιοῦν πηλὸ καθαρὸ καὶ γιὰ τὰ λεπτότερα ἀκόμα καθαρότερο, χωρὶς, ὡς φαίνεται, νὰ ὑπολογίζουν ὅτι ἔτσι μειώνεται ἀποφασιστικὰ ἡ ἀντοχὴ τους. Ἄλλοτε πάλι, προσπαθώντας νὰ κατασκευάσουν τοιχώματα ἀδιάβροχα, λειαίνουν καὶ ἐξομαλύνουν ὄχι μόνο τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐσωτερικὲς, μέχρι καὶ τὶς πρακτικὰ ἀόρατες τῶν κλειστῶν ἀγγείων²⁸.

Μὲ δυὸ λόγια, βλέπουμε ὅτι τὰ πρῶτα πῆλινα σκεύη δὲν εἶναι πολὺ στερεὰ καὶ δὲν ἀντέχουν ἀρκετὰ στὸ νερὸ ἢ τὴ φωτιά, ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ πλάθουν καὶ τὰ μεταχειρίζονται τοὺς δίνουν ὅψη εὐχάριστη καὶ κάποτε ἐντυπωσιακὴ.

Ἀκόμα γενικώτερα παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς οἱ ἄνθρωποι δὲν καταφεύγουν σὲ ἔτοιμα, φυσικὰ καταλύματα, ἀλλὰ ζοῦν ὀργανωμένα σὲ οἰκισμοὺς ποὺ ἱδρύουν σὲ ἐπιλεγμένα μέρη. Ἐκεῖ κατασκευάζουν σπίτια, σχηματίζουν βοηθητικοὺς χώρους καὶ πλάθουν σκεύη, ἄλλα τραχιὰ καὶ ἄλλα λεπτὰ, ποὺ προδίδουν ἐπιδίωξη βελτιωμένης ποιότητας καὶ αἴσθηση καλλιτεχνίας.

ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Καθώς η ζωή κυλάει όμαλά, συντονισμένη λίγο πολύ με τον κόσμο της Στερεάς και της Πελοποννήσου, ξαφνικά πολλές ουσιαστικές μεταβολές σημειώνονται στα πράγματα της ανατολικής Αττικής. Χωρίς πόλεμο, καταστροφή ή προηγούμενη έρήμωση του τόπου, «μέσα σε μία νύκτα» θά έλεγε κανείς, έμφανίζονται νέες κατασκευές και προχωρημένες τεχνικές, που διαδίδονται με ταχείς ρυθμούς και γίνονται εύκολα αποδεκτές από τον τοπικό πληθυσμό.

Με τις νέες μεθόδους και εφαρμογές οι συνθήκες διαβίωσης βελτιώνονται και τα ποικίλα διακριτικά στοιχεία γίνονται τόσο πολλά, ώστε δίνουν το χαρακτήρα άλλης, νέας εποχής, που ονομάζεται Μέση Νεολιθική περίοδος.

Οι οικισμοί δεν φαίνεται να αυξάνονται σημαντικά, αλλά οι παλαιοί διατηρούνται, και γύρω τους, σε μικρή απόσταση, σχηματίζονται ένας δύο καινούργιοι. Παράδειγμα, η περιοχή της Βραυρώνος με παλιό οικισμό στο Πούσι Καλογέρι και νέους, της Μέσης Νεολιθικής, σε άλλο λόφο της ίδιας περιοχής, και τρίτον στο λόφο επάνω από το κλασικό ιερό, στη θέση Λιβάδι. Στον Παρνούντα, εκτός από την παλαιά θέση στο Φρούριο, νέα εγκατάσταση πιστοποιείται κοντά στο ναό της Νεμέσεως²⁹.

Στον κόλπο του Μαραθώνος γνωρίζουμε τον οικισμό της Νέας Μάκρης, άλλ' η εγκατάσταση φαίνεται να εξελίσσεται, και από όρισμένα εύρηματα καταλαβαίνουμε ότι είχε επικοινωνία με άλλο γειτονικό κέντρο.

Από τις θέσεις αυτές έχουμε συνήθως ελάχιστα εύρηματα, ενώ ολόκληρες οι εγκαταστάσεις με τα σπίτια, τους χώρους εργασίας, τις αυλές και ό,τι άλλο έχει διασωθεί μένουν ακόμα κρυμμένα μέσα στη γη. Ή άλλη πλευρά της Αττικής, η κεντρική, μάς φαίνεται ακόμα άγνωστη. Λίγα όστρακα στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως και δύο ειδώλια, ένα από την Αγορά

φантаσθοῦμε ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν πυκνοκατοικημένη περιοχή, ὑπῆρχε ἀραιὰ οἰκοδόμησις, ὅπως συμβαίνει σήμερα σὲ πόλεις τῆς Ἀφρικῆς [εἰκ. 21]. Ἡ παραλιακὴ ζώνη τοῦ ἐξαφανίσθηκε γιὰ πάντα ἀπὸ τὰ κύματα, ἀλλὰ μέχρι πρόσφατα ἔβλεπε κανεὶς νὰ προβάλλουν ἀπὸ τὸ κατακόρυφο κόψιμο τῶν χωμάτων [εἰκ.

21. Ἀραιὴ διάταξις καλυβῶν στὰ ὅρια τῆς πόλεως Maun τῆς Botswana (Ἀφρικὴ).

22], ὄστρακα, κόκκαλα ζώων καὶ λίθινα ἐργαλεῖα, ποὺ μαρτυροῦσαν ἀμέσως τὴ μακρὰ καὶ ἐντατικὴ χρῆση τοῦ χώρου³². Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων διαπιστώθηκε ὅτι ἡ Μέση Νεολιθικὴ διαδέχεται τὴν προηγούμενη περίοδο χωρὶς νὰ σημειώνεται ἀνωμαλία, χρονικὸ χάσμα ἢ ριζικὴ μεταβολὴ τῶν παλαιῶν χαρακτηριστικῶν. Μέσα στὸν οἰκισμὸ φαίνεται ὅτι παραμένει ὁ ἴδιος βασικὸς πληθυσμὸς, ποὺ μαθαίνει νὰ ζεῖ καλύτερα, μὲ περισσότερες τεχνικὲς γνώσεις καὶ μεγαλύτερη εὐχέρεια στὴ μετακίνηση.

22. Ἡ παραλία τῆς Νέας Μάκρης στὴ θέση τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ (φωτ. 1954).

Οικίες

Από τὰ σωζόμενα ἐρείπια συνάγεται ὅτι ὅλα τὰ σπιτία κτίζονται μὲ ἄψητα τοῦβλα, ἐπάνω σὲ χαμπλή, λίθινη βάση. Θερμέλια, δηλαδὴ δέσιμο τῶν τοίχων μὲ τὸ στέρεο ἔδαφος, στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπάρχουν³³, ἀλλ' ἡ φύση προφανῶς τοὺς δίδαξε ὅτι ἡ βάση τῶν πλίνθινων τοίχων εἶχε ἀνάγκη νὰ προστατευθεῖ μὲ πέτρες, ποὺ ἀντέχουν στὰ ὀρμητικὰ ἢ στάσιμα νερὰ τῆς βροχῆς [εἰκ. 23].

Τὸ χῶμα στὰ δάπεδα πατιέται καλὰ καὶ στρώνεται μὲ λεπτὸ χαλίκι, ἐνῶ στοὺς ἐξωτερικοὺς χώρους, στὰ δρομάκια καὶ τὶς αὐλές, τοποθετεῖται πιὸ χονδρὸ ὑλικὸ ἀπὸ χαλίκια τῆς θάλασσας.

Οἱ στέγες, μονόριχτες ἢ δίριχτες, ἀνάλογα μὲ τὸ πλάτος τοῦ δωματίου καὶ τῇ θέσῃ του κοντὰ σὲ ἄλλα, ἦταν πλεκτὲς ἀπὸ κλαδιὰ ἢ βοῦρλα, γιὰ νὰ κυλᾷ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς.

Τὰ ἀνοίγματα τοῦ σπιτιοῦ, ἂν ἔκλειναν, θὰ εἶχαν θύρες ἀπὸ κλαδιὰ ἢ δέρματα στερεωμένα σὲ σκελετό, καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄνοιγμα θὰ περνοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας. Σημάδια ἀπὸ παράθυρα δὲν σώζονται πουθενά, ἀλλ' οὔτε ὑπολογίζεται νὰ ὑπῆρχαν.

Μέχρι τώρα δὲν ἔχει βρεθεῖ κανένα ὁλόκληρο κτίσμα, γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν σπιτιῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ πολλὰ ἦταν μακρόστενα, μονόχωρα, μὲ τοίχους σχετικὰ εὐθεῖς καὶ ἄλλα τετράπλευρα, συνήθως παράγωνα, ἐπειδὴ οἱ κτίστες δὲν γνώριζαν ἀκόμα νὰ συναρμόζουν τὶς πέτρες καὶ τὶς πλῖθρες γιὰ νὰ κατασκευάσουν ὀρθὲς γωνίες. Γενικὰ πάντως μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὀρθογώνια, ἐνῶ, ἀντίθετα, κυκλικὰ ἢ καρπυλόγραμμα δὲν ὑπάρχουν πουθενά.

Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ κατασκευὴ σπιτιοῦ, μὲ μικρὲς κατὰ τόπους διαφορές, ἐφαρμόζεται σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἐδῶ ὅμως στὴν

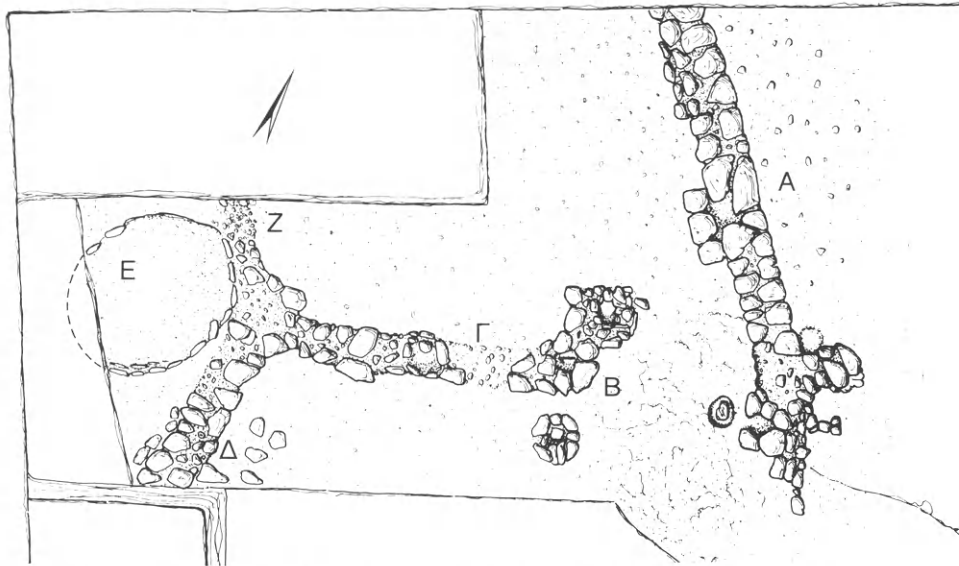
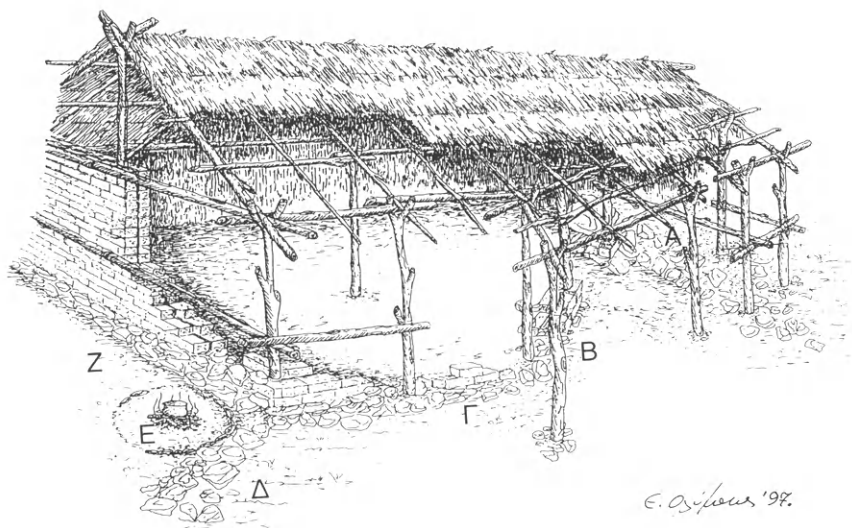

23. Λίθινη κρηπίδα πλίνθινου τοίχου στη Νέα Μάκρη.

Νέα Μάκρη, πρὶν καλὰ καλὰ προχωρήσει ἡ Μέση Νεολιθική, τὰ σπίτια ἀποκοτῶν τοίχους ἐνισχυμένους μὲ ἓνα σύστημα ξυλοδεσιᾶς³⁴. Κατακόρυφοι πάσσαλοι ἐνσωματώνονται κατὰ διαστήματα μέσα στὴν τοιχοποιία καὶ κοντὰ στὰ ἀδύνατα σημεῖα, δηλαδή κοντὰ στὰ ἀνοίγματα καὶ τὰ τέρματα τῶν τοίχων [εἰκ. 24]. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πάσσαλοι, τοποθετημένοι σὲ μία νοτιὰ εὐθεία, φαίνεται ὅτι ἐπιπλέον ἔδεναν, κατὰ τὸ μῆκος τοῦ τοίχου, σὲ ἓνα δυὸ ὕψη καὶ στὴν κορυφή [εἰκ. 25]. Ἔτσι σχηματίζεται ἓνα σταθερὸ πλέγμα, ποὺ συγκρατεῖ τὴν τοιχοποιία

24. Λίθινη κρηπίδα τοίχου στὴ Νέα Μάκρη, ποὺ διατηρεῖ τὰ σημεῖα στηρίξεως κατακόρυφων πασσάλων.

25. Κάτοψη τοίχων οικίας της Μέσης Νεολιθικής στη Νέα Μάκρη (κάτω) και αναπαράσταση της οικίας με ενδείξεις κατασκευής (άνω).

καὶ συγχρόνως ἀποτελεῖ ἀνθεκτικὸ σκελετὸ ποὺ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ τὸ βάρος τῆς στέγης. Στὴ Νέα Μάκρη οἱ θέσεις τῶν πασσάλων φαίνονται καθαρά. Ἡ δική μας συμπλήρωση περιορίζεται στὰ ὀριζόντια στοιχεῖα ποὺ σχηματίζουν τὸ πλέγμα καὶ δένουν τὴν ἀνωδομὴ κατὰ τὸ μῆκος καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου.

Ἡ ἐνίσχυση τῶν τοίχων μὲ λεπτὸ ξύλινο πλέγμα ἐφαρμόζεται ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ λαϊκὴ οἰκοδομικὴ [εἰκ. 26-27]. Ἡ ξυλοδεσιὰ μὲ τοὺς παχύτερους πασσάλους θεωρεῖται σχετικὰ

26. Σπίτι στὴν περιοχὴ Συκουρίου Θεσσαλίας ἀπὸ πλῆθρες καὶ λάσπη, μὲ ὀριζόντια ξύλα μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου (φωτ. 1974).

έξελιγμένο σύστημα καὶ εἶναι δοκιμασμένο σὲ πολλοὺς τύπους οἰκοδομῶν, σὲ διάφορες ἐποχὲς καὶ περιοχὲς τοῦ κόσμου. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως ἦταν ἀκόμα τελείως ἀγνωστο καὶ ἀγνωστο θὰ παραμείνει στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου γιὰ ὅλη τὴν ἐποχὴ τοῦ Λίθου. Μόνο ἀπὸ τὴ μακρινὴ Κιλικία γνωρίζουμε οἰκοδόμημα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μὲ παρόμοια ἐνίσχυση καὶ γι' αὐτὸ ἡ πρωτοποριακὴ λύση, ποὺ εἶχαν ἐπινοήσει οἱ κτίστες τῆς Νέας Μάκρης, ἀποκτᾷ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία.

27. Σπίτι στὴν περιοχή Συκουρίου Θεσσαλίας μὲ ἐξωτερικὰ στηρίγματα τῆς πλεκτῆς στέγης (φωτ. 1977).

Καλύβες

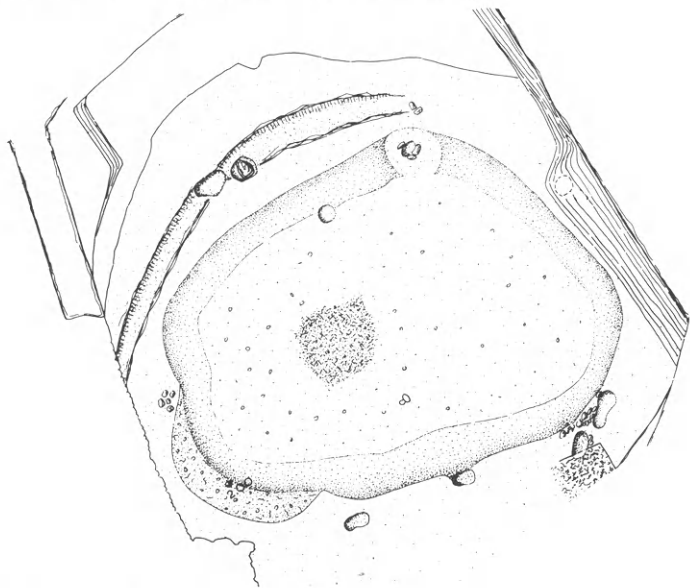
Στὸν ἴδιο οἰκισμό, οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι στήνουν δίπλα στὰ σπίτια τους πλεκτὲς καλύβες, πού γνωρίζουμε ὅτι δὲν ἦταν στάνες ἢ στάβλοι ζώων, ἀλλὰ «παραρτήματα» γιὰ ἄγνωστες χρήσεις³⁵. Ὅλες ἔχουν σχῆμα ἐλλειπτικό, συνολικὸ μῆκος 4-5 μ., μὲ πλάτος 2,50-3 μ. καὶ δάπεδο σκαμμένο 25-30 ἐκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ἔξω χώρο, γιὰ κάποιο λόγο πού δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ ἐξηγήσουμε. Πάντως, μὲ αὐτὴ τὴ λύση τὰ τοιχώματα πλέκονται εὐκόλα ἐξωτερικὰ μέχρις ὕψους 1,20-1,40 μ., ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τὸ ὕψος αὐξάνεται σὲ 1,50-1,70 μ. καὶ οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ κυκλοφοροῦν ἄνετα ὀρθοί. Ἡ θέση τῆς εἰσόδου στὴ μία στενὴ πλευρὰ βεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα σκαλί, πού σημαίνει ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ περνοῦσαν ἄνθρωποι καὶ ὄχι ζῶα [εἰκ. 28-29].

Ἡ κατασκευὴ τους ἐξωτερικὰ φαίνεται ἴδια μὲ τὶς πρόχειρες καλύβες πού γνωρίζουμε ἀπὸ πολλὰ μέρη τοῦ κόσμου καὶ τοὺς δικούς μας Σαρακατσάνους³⁶ [εἰκ. 30]. Ἐσωτερικὰ ὅμως εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς στύλους, πού στηρίζουν τὴ στέγη, καὶ νὰ μένει ὁ χώρος ἐλεύθερος, χωρὶς ἐμπόδια στὴ χρῆση καὶ τὴ μετακίνηση. Μὲ μία ἔξυπνη καὶ πολὺ ἐπιτυχημένη λύση εἶχαν μεταβιβάσει ὅλο τὸ βάρος καὶ τὶς πιέσεις τῆς δίριχτης πλεκτῆς στέγης σὲ ἓνα ὀριζόντιο πλαίσιο, πού ἔδενε ψηλὰ στοὺς κατακόρυφους πασσάλους τοῦ σκελετοῦ καὶ καταργοῦσε τὰ συνηθισμένα ἀξονικὰ ὑποστυλώματα [εἰκ. 31].

Στὸ ἐσωτερικὸ, σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ δαπέδου, λίγα ἀναμμένα κάρβουνα σχημάτιζαν χαμηλὴ φωτιά, χωρὶς τὴ ζωνρὴ φλόγα μιᾶς πυρᾶς μὲ ξύλα.

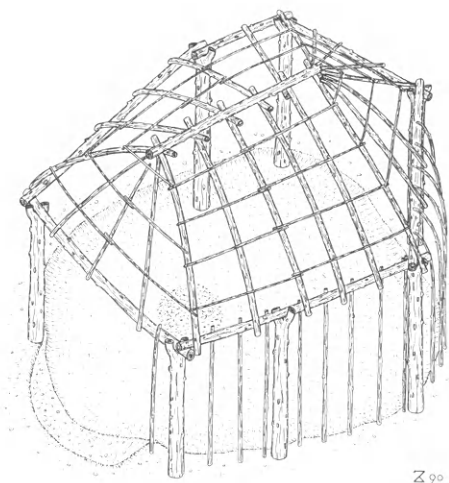
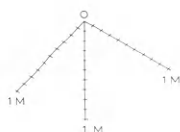
28. Κοίλο δάπεδο πλεκτής καλύβας στη Νέα Μάκρη.

29. Κάτοψη του δαπέδου της εικ. 28.

30. Καλύβα Σαρακατσάνων στη Θεσσαλία.

31. Αναπαράσταση του σκελετού της καλύβας της εικ. 28.

Ἀποθῆκες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτιστὰ σπίτια καὶ τὶς πλεκτὲς καλύβες, οἱ κάτοικοι τῆς Νέας Μάκρης χρησιμοποιοῦσαν ἄλλη μία ὑπέργεια κατασκευή. Μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ οἰκισμοῦ στὴ Μέση Νεολιθικὴ περίοδο καταργεῖται ἀμέσως ἡ φύλαξη τῶν ἀγαθῶν μέσα στοὺς ὑπόγειους λάκκους καὶ καθιερώνεται ἡ κατασκευὴ ἀποθήκης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους³⁷.

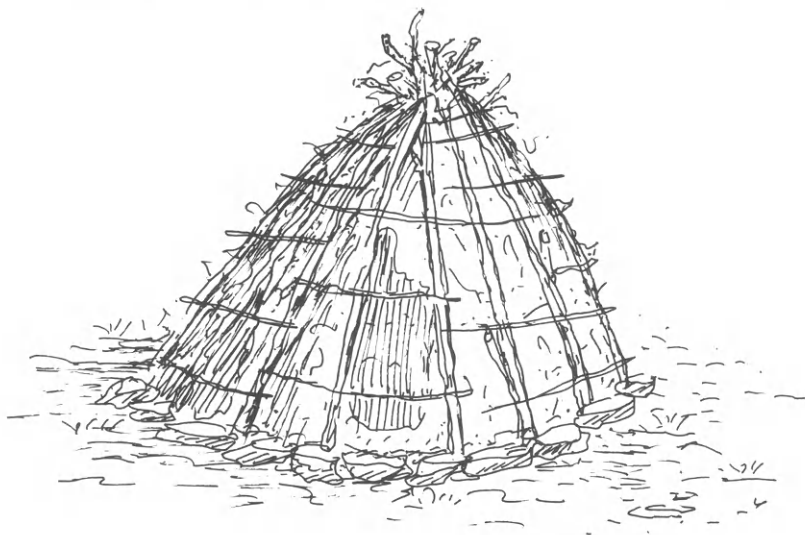
Τὸ μέγεθός της ποικίλλει ἀναλόγως τοῦ εἶδους καὶ τῆς ποσότητος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ στεγάσει, ἀλλὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι κοινά: ἔχουν σχῆμα κυκλικό, διάμετρο 1-1,50 μ. καὶ ὕψος ἄλλο τόσο ἢ λιγώτερο, μὲ χωρητικότητα ἐνὸς πίθου μέχρις ἐνὸς μικροῦ δωματίου [εἰκ. 32-33]. Τὸ δάπεδο στρώνεται πάντα μὲ λιθάρια ποὺ σχηματίζουν στραγγιστικὴ στρώση [εἰκ. 34] καὶ ἡ ἐπιφάνειά τους ἐξομαλύνεται μὲ λάσπη. Τὸ περίβλημα στὶς μικρὲς πρέπει νὰ ἦταν πλεκτό. Οἱ μεγάλες ὅμως μπορεῖ νὰ εἶχαν, κάποτε, τοιχώματα κτιστὰ μὲ πλῆθρες ἐπάνω σὲ λίθινη βάση ἢ ἄλλοτε πλεκτά, σκεπασμένα μὲ λάσπη, ἀνοιγμα θύρας καὶ στέγη πλεκτὴ κωνικὴ, στηριγμένη σὲ κεντρικὸ πάσσαλο [εἰκ. 35].

Τὸ νέο σχέδιο τῶν ἀποθηκῶν παρουσιάζει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ὑπόγεια κατασκευή, ἀποτελεῖ σημαντικὴ τεχνικὴ πρόοδο καὶ φανερώνει ριζικὴ μεταβολὴ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν τρόπο διατηρήσεως τῶν ἀγαθῶν: οἱ προμήθειες ἀνασύρονται ἀπὸ τὰ ὀρύγματα τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς [εἰκ. 9] καὶ τοποθετοῦνται στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, σὲ χώρους κλειστούς, ἀλλὰ ἀεριζόμενους καὶ ἐπισκέψιμους, προστατευμένοι ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὴ φθορὰ [εἰκ. 35-36].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὅμοιες ἀποθῆκες βρίσκουμε μόνο στὴ Μερσίνα τῆς Κιλικίας καὶ λίγο ἀργότερα στὸν Σάλιαγκο, ἓνα νησάκι δίπλα στὴν Πάρο³⁸. Ἀντίθετα, σὲ ὅλη τὴν ἡπειρωτικὴ χῶ-

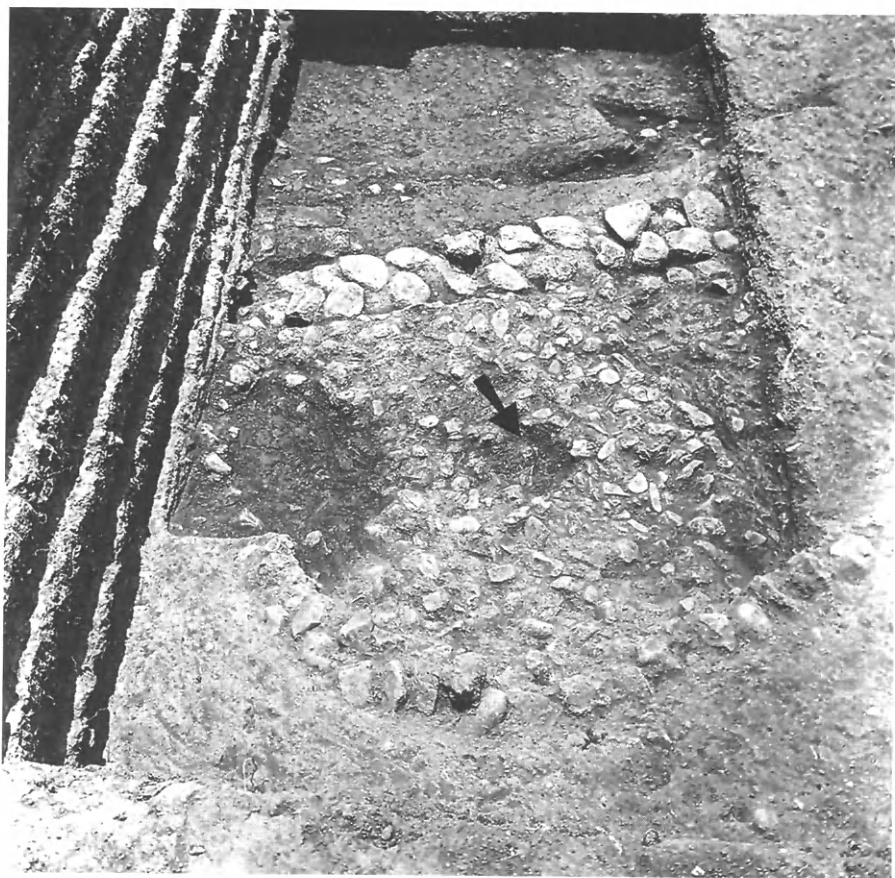

32. Τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου μικρής αποθήκης στη Νέα Μάκρη.

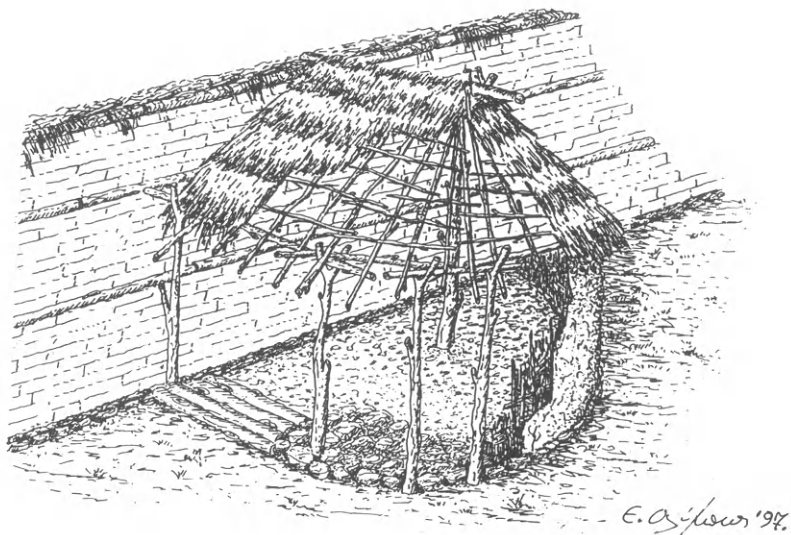

33. Αναπαράσταση της μικρής αποθήκης της εικ. 32.

ρα, για μεγάλο ακόμα διάστημα, οί λάκκοι αποτελούν τὸ μοναδικὸ τόπο καὶ τρόπο ἀποθηκεύσεως τῶν ἀγαθῶν³⁹.

34. Λιθόστρωτο δάπεδο μεγάλης αποθήκης στη Νέα Μάκρη. Στο μέσον διακρίνεται ἡ θέση τοῦ κεντρικοῦ πασσάλου.

35. Αναπαράσταση της μεγάλης αποθήκης της είκ. 34 με ένδείξεις κατασκευής της.

36. Παρόμοια πλεκτή αποθήκη στην Κε냐 με δάπεδο από κορμούς για απομάκρυνση της υγρασίας (φωτ. 1988).

Ἄλλες κατασκευές

Ἡ φωτιά στὸν οἰκισμὸ ἀναβε συνήθως σὲ δική της, ὀρισμένη θέση. Τὸ ἀναμμά της ἐξ ἀρχῆς ἀπαιτοῦσε ὅπωςδήποτε μακρὰ διαδικασία, γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα θὰ παρέμενε συνεχῶς ἀναμμένη καὶ δὲν θὰ ἔσβηνε ποτέ⁴⁰. Μαῦροι λεκέδες στὸ χῶμα σχηματίσθηκαν ἀπὸ πρόχειρες καὶ πρόσκαιρες πυρὲς ἢ δείχνουν τὸ σημεῖο πού σιγόκαιγαν ἀναμμένα κάρβουνα. Ὅμως οἱ μεγάλες φωτιές, οἱ ἐστίες, ἐκεῖ πού ἔφηναν τὸ φαγντὸ σὲ χύτρες ἢ μὲ σουβλες, εἶναι ὅλες ἔξω ἀπὸ τὰ σπιτία καὶ διατηροῦνται στὴν ἴδια θέση γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια. Οἱ πιὸ ἀπλὲς σχηματίζονται μέσα σὲ ρηχοὺς λάκκους [εἰκ. 37], ἀπὸ ὅπου κατὰ διαστήματα ἀφαιροῦνται οἱ στάχτες, ἄλλες ἀνάβουν ἐπάνω στὸ δάπεδο καὶ περιρίζονται γύρω μὲ μιὰ σειρά λιθάρια [εἰκ. 38-39] καὶ οἱ καλύτερες, ἀλλὰ σπάνιες, εἶναι κτιστὲς σὲ σχῆμα Π, ὅπως οἱ γνωστὲς πυροστιές⁴¹, καὶ στὸ πίσω μέρος ἐνισχύονται μὲ λίθινη ζώνη πού κρατᾷ καὶ ἀντανακλᾷ τὴ θερμότητα [εἰκ. 40-41].

Ἡ καθημερινὴ ζωὴ καὶ λειτουργία τοῦ νοικοκυριοῦ δημιουργοῦσε προφανῶς καὶ ἀπορρίμματα. Συχνὰ ἀναφέρεται ὅτι οἱ παχιὲς ἐπιχώσεις του συνοικισμοῦ ἔχουν σχηματισθεῖ ἀπὸ τὴ βαθμιαία συσσώρευση ἄχρηστων ὑλικῶν, σκουπιδιῶν κτλ., πού παρέμεναν ἐπὶ τόπου χωρὶς νὰ ἀπομακρύνονται. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι στὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν δὲν βρίσκονται πολλὰ ἀντικείμενα⁴² καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ καθάριζαν κάπως τοὺς κλειστοὺς χώρους πετώντας τὰ σκουπίδια σὲ λάκκους ἢ ἀπλούστερα ἔξω στὴν αὐλή. Ἡ πρακτικὴ ἀτυχῶς εἶναι κοινὴ καὶ ἡ συνήθεια διατηρεῖται μέχρι σήμερα [εἰκ. 42].

Οἱ ἐστίες, οἱ λάκκοι καὶ ἄλλες μικρὲς κατασκευὲς εἶχαν γίνεαι κάθε φορὰ ἀπὸ λίγους ἀνθρώπους ἢ μιὰ οἰκογένεια, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἀνάγκες τους. Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ κοινὴ διαβίωση πολλῶν ἀτό-

μων σὲ ἓνα χῶρο ὁδήγησε μερικὲς ὁμάδες στὴν κατασκευὴ ἔργων γιὰ κοινὴ χρῆση καὶ ὠφέλεια.

Ἕνα πηγάδι μέσα στὸν οἰκισμό [εἰκ. 43] ἦταν δυνατό νὰ δώσει νερὸ σὲ πολλὲς οἰκογένειες. Τὸ σκάψιμο ὅμως μὲ λίθινες ἀξίνες, σκληρὰ ξύλα, χοντρά κόκκαλα ἢ κέρατα ζῶων μποροῦσε νὰ ἀφαιρέσει μόνο τὸ χῶμα καὶ νὰ φθάσει τὸ πολὺ μέχρι τὸ βράχο, ἀκόμα καὶ ἂν τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πενιχρά.

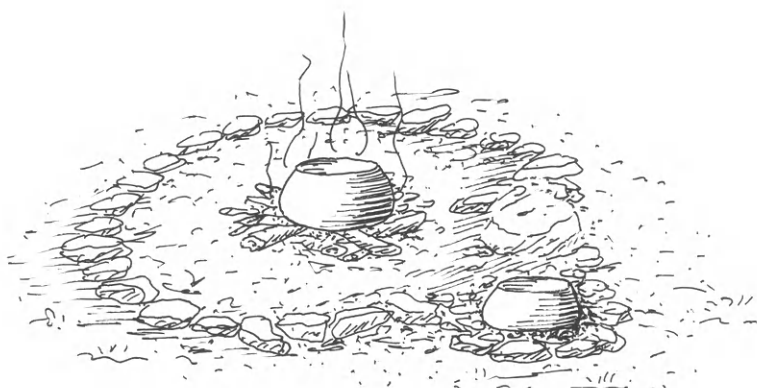
Οἱ λάσπες καὶ τὰ νερά ποὺ λίμναζαν μὲ τὶς βροχὲς στὸν ἐπίπεδο οἰκισμό τῆς Νέας Μάκρης ὑποχρέωσαν τοὺς κατοίκους νὰ δημιουργήσουν πλατὺ σταθερὸ δρόμο⁴³. Μεγάλο τμήμα του στρώθηκε μὲ λεῖες πέτρες τῆς θάλασσας, ἡ ἐπιφάνειά του ἀνυψώθηκε λίγο καὶ ἔγινε ἐλαφρὰ κυρτή, τὰ πρηνῆ σταθεροποιήθηκαν μὲ πέτρες ἢ μὲ μία ἰδιαίτερα σκληρὴ ἐπάλειψη καὶ γενικὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα δείχνουν μιὰ κατασκευὴ δρόμου ὅμοια

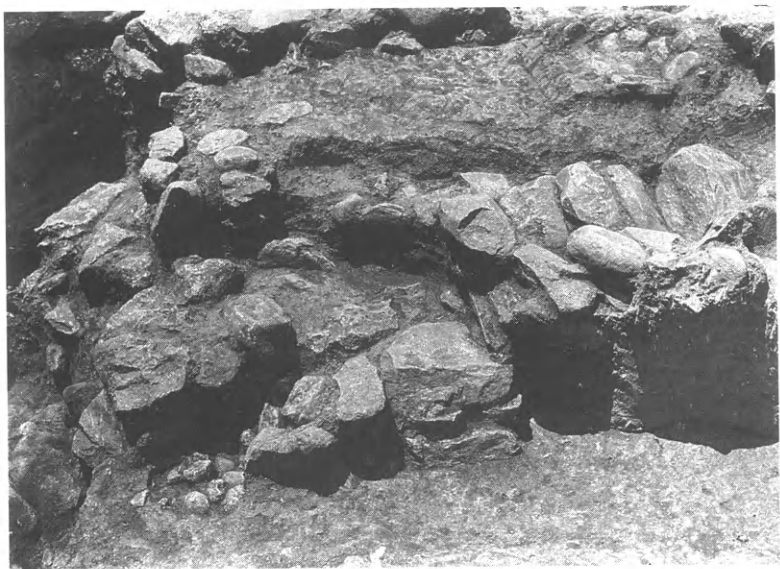
37. Λάκκος ἐστίας σὲ στρώμα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς στὴ Νέα Μάκρη.

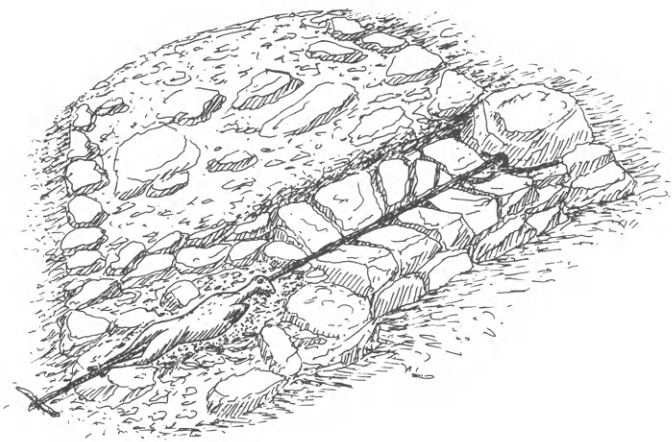
38. Έστία με λίθινο περιθώριο και έναν έφαπτόμενο μικρότερο κύκλο.

39. Αναπαράσταση της έστιας της εικ. 38.

40. Κτιστή έστία. Δεξιά τοίχος για τη στήριξη σούβλας.

41. Αναπαράσταση της έστίας της είκ. 40.

μὲ τὰ γνωστά μας καλντερίμια [εἰκ. 44]. Ἀκόμα, μπορούμε νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ στερεὴ κατασκευὴ τοῦ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴ συχνὴ καὶ βαριὰ κυκλοφορία ἀνθρώπων καὶ ζώων ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ πρὸς τὴ θάλασσα ἢ καὶ διερχόμενου πλήθους πρὸς ἄλλους οἰκισμοὺς.

42. Ἀπορρίμματα πεταγμένα ἔξω ἀπὸ τὴν καλύβα σὲ οἰκισμὸ τῶν Masai στὴ νότια Kenya (φωτ. 1988).

43. Στόμιο πηγαδιού στη Νέα Μάκρη, με φθαρμένο χείλος από τη χρήση.

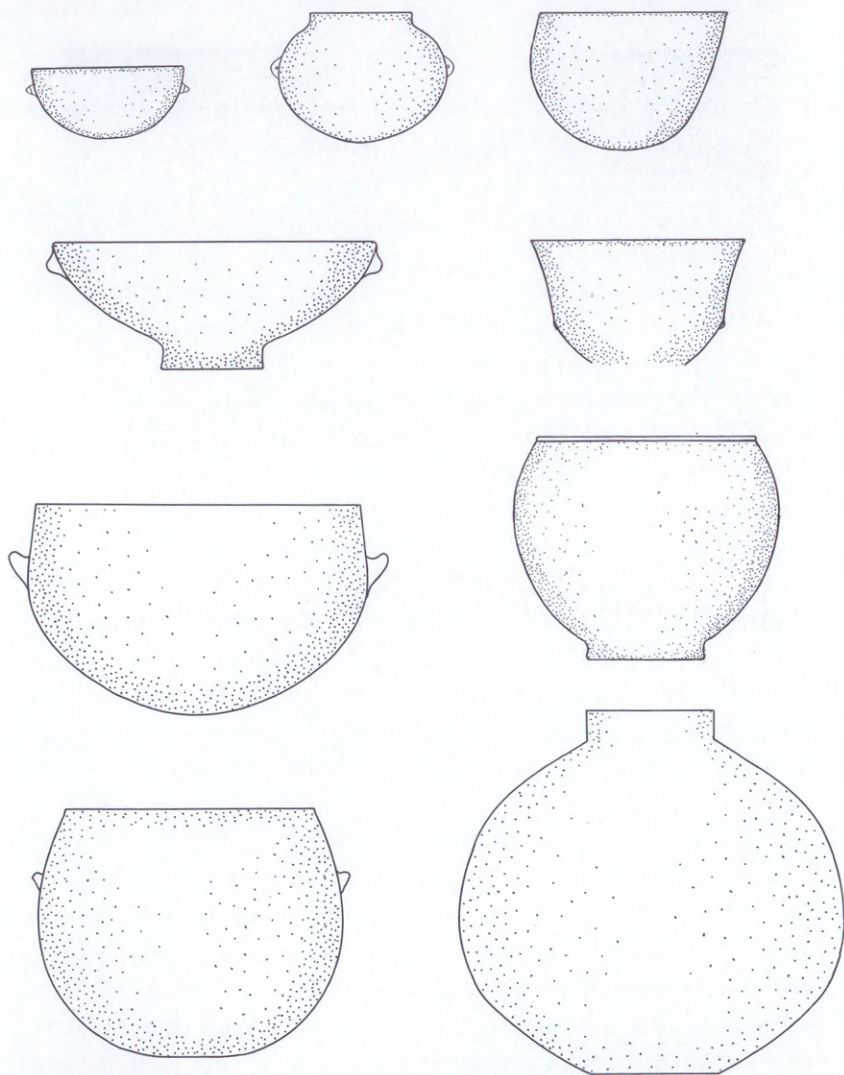
44. Λιθόστρωτος δρόμος της Μέσης Νεολιθικής στη Νέα Μάκρη.

Κεραμεική

Οί περισσότερες μεταβολές σέ πράγματα τῆς ἐποχῆς σημειώνονται στήν κεραμεική. Όλα τὰ χαρακτηριστικά της, οἱ τεχνικές, οἱ ρυθμοί, ἀκόμα καί τὰ ὑλικά, εἶναι τώρα διαφορετικά⁴⁴.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στά κοινὰ ἀγγεῖα, αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται καθημερινὰ γιά τῖς ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ, δέν ὑπάρχουν αἰσθητὲς ἀλλαγές. Τὸ σχῆμά τους μοιάζει συνήθως μὲ τῖς κοῦπες καί στά μεγαλύτερα μὲ τῖς χύτρες: εἶναι περίπου ἡμισφαιρικό, κλείνει πρὸς τὸ στόμιο, καταλήγει σὲ καμπύλο πυθμένα ἢ χαμηλὴ βάση καί ὀνομάζονται γενικά σκύφοι [εἰκ. 45]. Οἱ τεχνίτες ἔχουν τώρα διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν πείρα ποιῆς προσμείξεις χρειάζεται ὁ πηλὸς γιὰ νὰ ἀντέχει σὲ ὑψηλότερες θερμοκρασίες, πῶς γίνονται τὰ τοιχώματα ἀδιάβροχα καί μὲ ποῖο τρόπο ἀποκτᾷ ἡ ἐπιφάνεια ὁμοιόμορφο χρῶμα.

Τὰ λεπτότερα ὁμῶς σκεύη καί μερικά πολυτελῆ ἀλλάζουν λίγο στὸ σχῆμα καί περισσότερο στήν ὄψη [εἰκ. 46]. Ἀπὸ αὐτὰ μαθαίνουμε ὅτι στοὺς οἰκισμοὺς ἐφαρμόζουν τοὺς ρυθμοὺς καί τῶν δύο γειτονικῶν περιοχῶν, τῆς Στερεᾶς καί τῆς Πελοποννήσου⁴⁵. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα καλύπτονται μὲ παχὺ λευκὸ ἀλείφωμα καί σχεδιάζονται μὲ βαφὴ ἐρυθρὴ, παχιά καί αὐτὴ. Εὐθεῖες, λοξές καί διασταυρούμενες γραμμὲς σχηματίζουν μικρὰ καί μεγάλα τρίγωνα, ρόμβους, ὀρθογώνια, ταινίες πλατιεῖς καί κάποτε ὀδοντωτές. Ἄλλη κατηγορία, ἡ πιὸ τυπικὴ τῆς ἐποχῆς, εἶναι παντοῦ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *Urfirnis*, γιὰτὶ στήν ἀρχὴ θεωρήθηκε, τελείως λανθασμένα, ὅτι ἡ στιλπνὴ βαφὴ ἦταν ἓνα πρωτόγονο βερνίκι. Εἶπαν ἀκόμα ὅτι ὁ ρυθμὸς κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ τώρα πιά πιστεύεται ὅτι σχηματίσθηκε στήν Πελοπόννησο⁴⁶ καί ἐξαπλώθηκε μέχρι τὴ Στερεά, χωρὶς ποτὲ νὰ φθάσει στὶς Κυκλάδες ἢ στὴ Θεσσαλία. Τὰ ἀγγεῖα ἢ τὰ κομμάτια τους ξεχωρίζουν εὐκολά

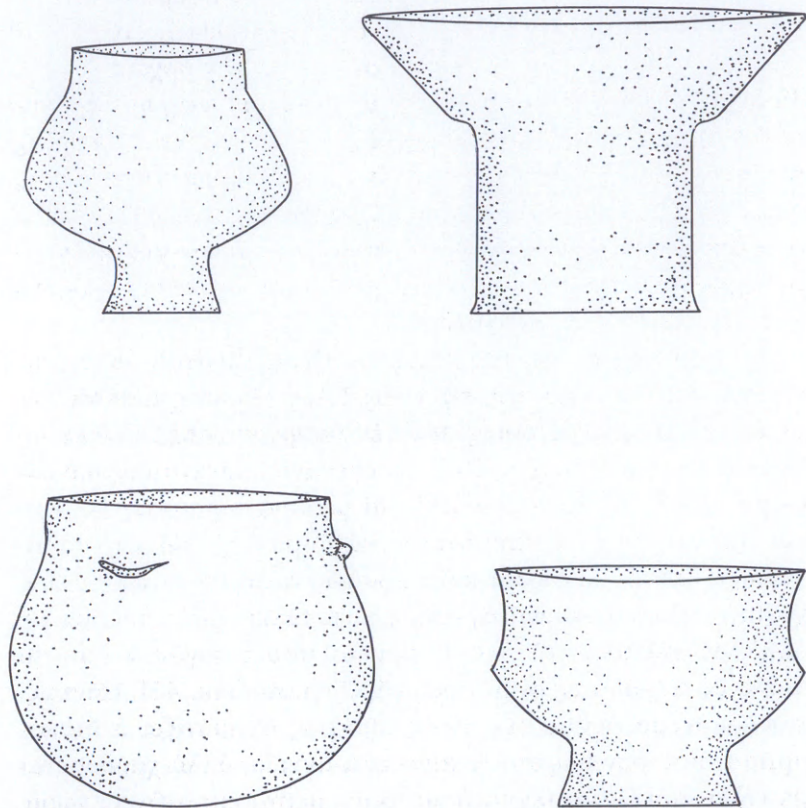
45. Σχήματα αγγείων της Μέσης Νεολιθικής.

46. Γραπτό αγγείο τῆς Μέσης Νεολιθικῆς.

ἀπὸ τὶς ἄλλες κατηγορίες χάριν στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, πὺ ὑπάρχουν πάντα ὅλα μαζί, σὲ κάθε περιοχὴ καὶ οἰκισμό [εἰκ. 47].

Ἡ σύσταση τοῦ πηλοῦ, τὸ ἔντονο ψήσιμο, ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν ἀγγείων, τὰ νέα ἐλεύθερα περιγράμματα μὲ καμπύλες καὶ γωνίες συνθέτουν ἐνιαῖο σύνολο πὺ ἐφαρμόζεται μόνον στὴν κατηγορία Urfirnis. Ἀπὸ αὐτὰ μεγαλύτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ συνήθως στιλπνὴ βαφή, ἐρυθρὴ μέχρι καστανή, πὺ εἶναι στερεὰ κολλημένη στὸν πηλό, τόσο λεπτὴ καὶ κάποτε τόσο ἀραιή, ὥστε νὰ διακρίνεται ἀπὸ κάτω ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου⁴⁷.

47. Σχήματα αγγείων Urfirnis από την Πελοπόννησο.

Όμοια Urfirnis βρίσκονται στην Αττική, κυρίως γύρω από τη Βραυρώνα, ενώ στη Νέα Μάκρη, όπου φθάνουν με την αρχή της Μέσης Νεολιθικής, κατασκευάζονται με ατέλειες και γενικά χωρίς διακόσμηση. Είναι γεγονός ότι ειδικά σε αυτό τον οικισμό οι τεχνίτες, ιδιαίτερα ικανοί στις ιδιότητες δημιουργίες, δεν κατόρθωσαν ποτέ ή μάλλον δεν ενδιαφέρθηκαν ποτέ πραγματικά να διακοσμήσουν τα αγγεία με βαφή, δηλαδή με την κοινή τεχνική που επικράτησε σε όλο τον αρχαίο κόσμο. Τα λίγα σκόρπια δείγματα γραπτής διακοσμήσεως που βρέθηκαν είναι πολύτιμα για τη χρονολόγηση και μαρτυρούν κυρίως ότι οι εντόπιοι κεραμείς γνώριζαν τους ρυθμούς της εποχής, αλλά σπάνια τους αντέγραφαν. Οί ίδιοι είχαν συγκεντρωθεί στις δικές τους δημιουργίες και πιθανόν να είχαν γνωρίσει μερικά μακρινά πρότυπα, που ανιχνεύονται και αυτά, σκόρπια και αποκομμένα, στην Ανατολή.

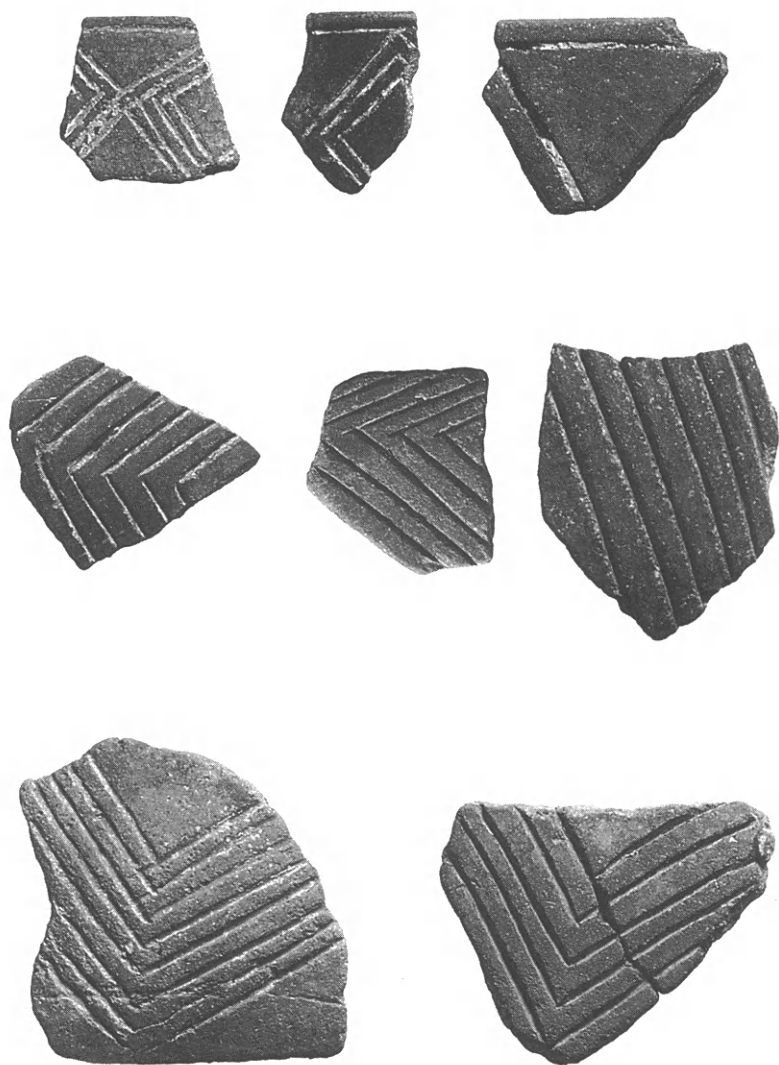
Πολύ γρήγορα, από την αρχή της Μέσης Νεολιθικής, η κοινή και λεπτότεχνη κεραμική της Νέας Μάκρης πλουτίζεται με ιδιόμορφες κατηγορίες που δεν υπάρχουν ακόμα σε καμία άλλη αιγαιακή περιοχή. Ένα νέο στιλπνό καστανόμαυρο αλείφωμα σε αγγεία σχετικά λεπτά και με συγκεκριμένα διακριτικά⁴⁸ γίνεται το χαρακτηριστικό γνώρισμα της τοπικής παραγωγής. Επίσης ιδιότυπα και ασφαλώς πολύτιμα ήταν τα ελάχιστα όλόλευκα κομψά αγγεία⁴⁹, κατασκευασμένα επί τόπου, αλλά με καολίνη, τη λευκή άργιλο που εισαγόταν από τη Μήλο σε παράλιους οικισμούς της Αττικής [είκ. 48]. Πάντως, τον ιδιαίτερο ρυθμό της Νέας Μάκρης σχηματίζει η διακόσμηση, που δεν βάφεται επάνω στα αγγεία, αλλά χαράσσεται με τελειοποιημένη τεχνική και διατηρείται επί αιώνες, χωρίς ποτέ να αντιγράφεται με επιτυχία από άλλους⁵⁰.

Η εγγάρκτη διακόσμηση επαναλαμβάνεται στερεότυπα σε αγγεία με το σκοτεινόχρωμο στιλπνό αλείφωμα και σε άλλα ευτελέστερα, πορτοκαλιά, από πηλό άμμωδη [είκ. 49]. Τα σχή-

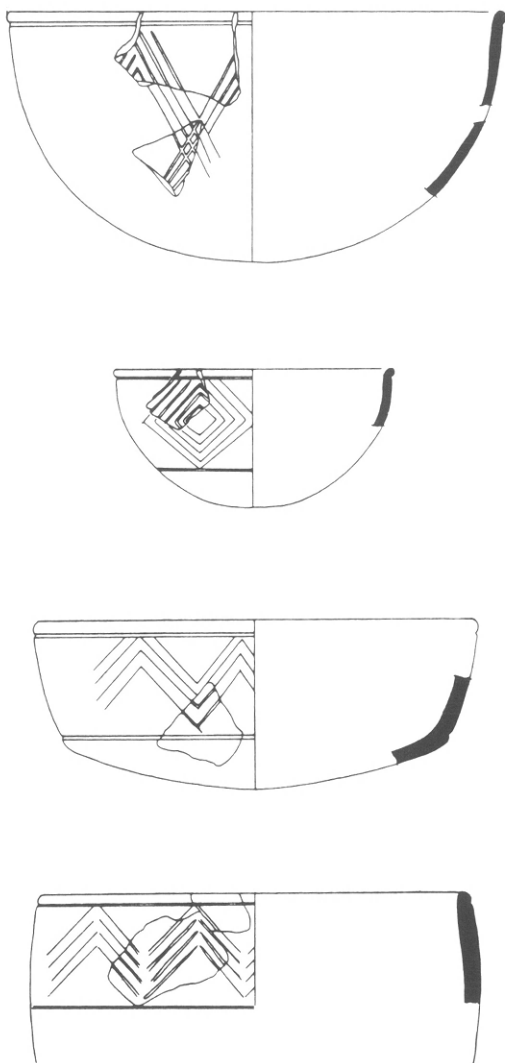
ματα εἶναι μικροὶ ἢ μεγάλοι σκύφοι, ὅλοι μὲ στόμιο ἀνοικτὸ καὶ πυθμένα καμπύλο, χωρὶς ἰδιαίτερη βάση ἢ ἄλλα συμπληρώματα. Ἡ διακόσμηση περιορίζεται μεταξύ δύο γραμμῶν σὲ πλατιά ζώνη γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ ἀποτελεῖται πάντα ἀπὸ μεγάλες παράλληλες τεθλασμένες ἢ ὁμόκεντρος ρόμβους στὴ σειρά [εἰκ. 50]. Τὸ σχέδιο ὑπολογίζεται μὲ ἀκρίβεια, χαράσσεται καθαρὰ μὲ συμμετρία καὶ τελικὰ γεμίζεται μὲ λευκὸ πηλό⁵¹. Ἔτσι, οἱ χαραγματιᾶς ἐξαφανίζονται, ἀλλὰ τὰ σχέδια προβάλλονται ἔντονα, ἰδίως στὰ σκοτεινόχρωμα ἀγγεῖα, καὶ φαίνονται ὡς εἶναι ζωγραφισμένα μὲ λευκὴ βαφή.

48. Λευκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάρης.

49. Έγχάρακτα κεραμεικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

50. Σχήματα αγγείων με εγχάρκτη διακόσμηση από τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

Μετά τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῶν εὐρημάτων πὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὴ Μέση Νεολιθική, ἀρχίζει νὰ ξεκαθαρίζει ἡ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα βλέπουμε ὅτι ἡ πύκνωση τῶν οἰκισμῶν συνδυάζεται μὲ νέα στοιχεία, κατὰ τόπους λίγα ἢ πολλά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ δρόμοι ἐπικοινωνίας ἔχουν αὐξηθεῖ, οἱ μετακινούμενες ὁμάδες γνωρίζουν νέες πρακτικὲς καὶ ὅτι ἡ μετάδοση γνώσεων συντελεῖται χωρὶς συγκρούσεις, καταστροφές καὶ ἀφανισμό τοῦ ἀρχικοῦ πληθυσμοῦ.

Οἱ παλαιοὶ μένουν στὸν τόπο τους, δέχονται κοντά τους τοὺς νέους, διευρύνουν τὶς ἐπαφές τους μὲ τὸ γύρω κόσμος, συγχρονίζονται μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς.

Σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς ὅμως, ὅπως εἶναι ὁ τεράστιος τῆς Νέας Μάκρης, οἱ νέοι ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἦταν τόσο πολλοί, πὺ ἐπέβαλαν ἀμέσως τὴν παρουσία τους, τὶς προηγμένες γνώσεις τους καὶ τὸν ἐξελιγμένο τρόπο διαβιώσεως. Ἐδῶ τὰ νέα χαρακτηριστικὰ εἶναι αὐξημένα, οἱ ἀλλαγές σημαντικὲς καὶ ἡ λειτουργία τους τόσο ἄμεση, πὺ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ χρῆση τους ἔγινε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς γνώστες καὶ φορεῖς τῶν νέων στοιχείων. Ἡ ταυτόχρονη ἐμφάνιση τόσων μεθόδων καὶ ιδιότυπων μορφῶν δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ βαθμιαία διείσδυση τελειοποιήσεων καὶ βελτιωμένων συστημάτων πὺ συνάντησαν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι στὰ μακρινὰ ταξίδια τους. Ἡ λογικὴ ἐρμηνεία μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἀναγνωρίσουμε μέσα στὸν παλαιὸ οἰκισμό ἐγκατάσταση νέων ὁμάδων πὺ ἐπέβαλαν ἀμέσως τὶς πρακτικὲς τους καὶ ἀπέσπασαν τὴ Νέα Μάκρη ἀπὸ τὸν ἐνιαῖο ρυθμὸ καὶ τὰ συνήθη χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπόλοιπης Ἀττικῆς.

ΝΕΩΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Ἡ Νεώτερη Νεολιθικὴ περίοδος ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ χωρὶς οὐσιαστικές, ἐμφανεῖς διαφορές, ἀλλὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ ἐπικράτηση πολλῶν μικρῶν μεταβολῶν στὶς κατασκευές, στὶς τεχνικές, ἀκόμα καὶ στὶς βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ποικίλοι νεωτερισμοὶ τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, ποὺ εἶχαν ἀρχικὰ ἐφαρμοσθεῖ μὲ ἐνθουσιασμό ἀπὸ μεγάλες ὁμάδες, ἔγιναν αὐτούσια ἀποδεκτοὶ ἢ προσαρμόσθηκαν σύντομα στὶς τοπικὲς προτιμήσεις καὶ συνθῆκες, ἐνῶ ἄλλοι ἐξασθένησαν βαθμιαῖα καὶ τελικὰ ἀποβλήθηκαν ἀπὸ τὸ συρραγῆ, ἐντόπιο πυρῆνα.

Οἰκισμοὶ

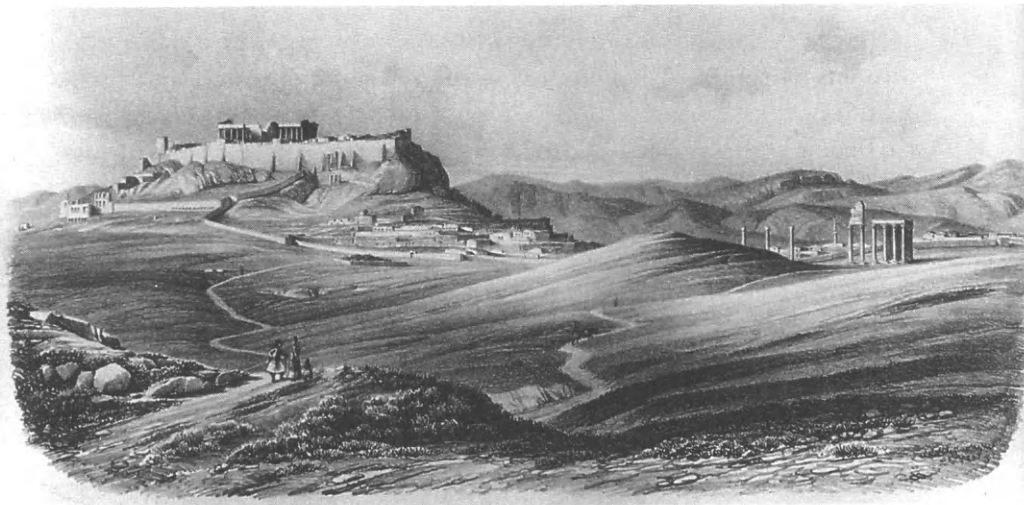
Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νέας περιόδου εἶναι ὁ πολλαπλασιασμός τῶν οἰκισμῶν⁵². Ὁ πληθυσμός ἐξαπλώνεται σὲ περισσότερες θέσεις ἢ περιοχές, τόσο στὴ θάλασσα ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικόν, στὴν πεδιάδα, πάντα ὅμως σὲ σημεῖα ποὺ ἐξυπηρετοῦνται καὶ συνδέονται μὲ φυσικοὺς δρόμους [εἰκ. 1]. Εἶναι φανερό ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὴ μακρὰ παραμονή στὴν περιοχή, οἱ ἄνθρωποι γνώρισαν τὸ εὐρύτερο περιβάλλον καὶ ἐπεκτάθηκαν μέσα στὴν ἐνδοχώρα. Οἱ πεζοπόροι, στὶς μακρὲς πορεῖές τους, ἔμαθαν νὰ ἀντιμετωπίζουν τοὺς κινδύνους τῆς ξηρᾶς, ἀνακάλυψαν καὶ καθιέρωσαν μερικὰ μονοπάτια καὶ κυρίως ἀναγνώρισαν καὶ ἀκολούθησαν τοὺς δρόμους ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς χειμάρρους καὶ τὶς ρεματιές.

Μὲ λίγη φαντασία καὶ ὁδηγὸ τὰ ἴχνη τους, μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν ὁμάδων ποὺ πέρασαν βα-

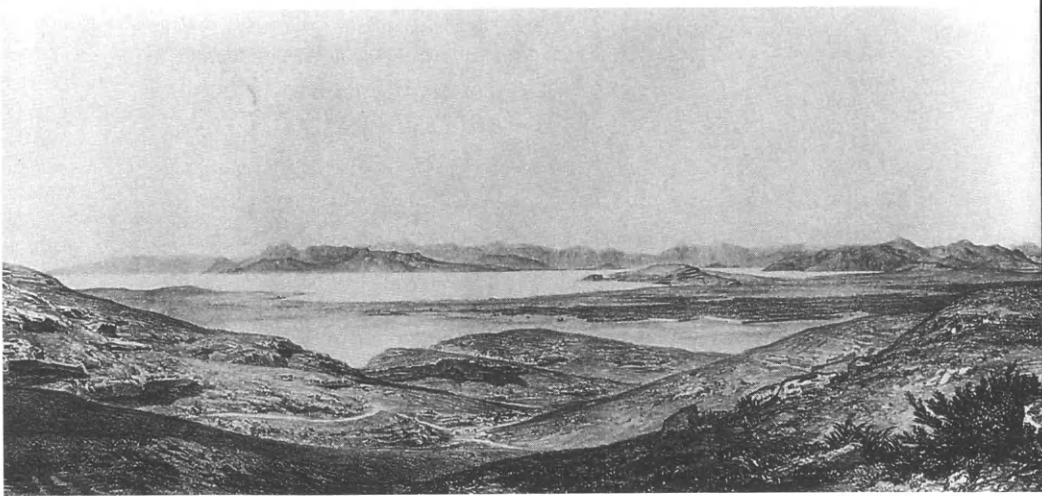
θύτερα στο έσωτερικό. Ἡ κοίτη τοῦ Ἰλισοῦ τοὺς φέρνει στὴν Ἀθήνα, σταθμεύουν στὸ ὕψωμα τοῦ Ὀλυμπείου καὶ οἱ περισσότεροι ἐγκαθίστανται ὀριστικά στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως [εἰκ. 51]. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού περνοῦν ἄνθρωποι μέσα ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀνάμεσα σὲ τόσες θέσεις ξεχωρίζουν τὸ βράχο μὲ χῶμα στὶς πλευρές του, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ποτάμι. Ἡ ψηλὴ καὶ ἄγρον κορυφή του παραβλέπεται, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἐγκαθίστανται γύρω, στὶς πλαγιές, κυρίως στὴ νότια πού εἶναι ἀνοικτὴ στὸν ἥλιο καὶ προστατευμένη ἀπὸ τὸ βοριά⁵³. Πλαί στὸν ποταμὸ ἐκτείνονται τὰ χωράφια καὶ κάτω, στὸ βάθος, φαίνεται ἡ θάλασσα πού συνδέει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ γνωστὸ κόσμον τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς [εἰκ. 52].

Τὰ πρῶτα σπιτία, σκορπισμένα κατὰ ὁμάδες σὲ διάφορα σημεῖα, εἶχαν στηθεῖ στὴν περιοχὴ πού ὀρίζουν σήμερα τὰ δύο θεάτρα, τοῦ Διονύσου καὶ τὸ Ἡρώδειο. Ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ σώθηκαν κυρίως τὰ ὑπολείμματα μιᾶς πλεκτῆς καλύβας μὲ διαμορφωμένη βάση καὶ δάπεδο ἀπὸ λάσπη, πού πιθανὸν ἐπάνω του νὰ εἶχαν στρωθεῖ ξύλα. Στὴ μέση βρέθηκε ἡ κτιστὴ ἐστία. Στὴν ἴδια περιοχὴ εἶχαν ἀπομείνει δύο λάκκοι ἀποθηκεύσεως, ἀρκετὴ κεραμικὴ καὶ ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα, πού φανερώνουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι στόλιζαν τὸ σῶμά τους μὲ λίθινα καὶ ὁστέινα κοσμήματα καὶ πιθανὸν νὰ ἔβαφαν τὸ πρόσωπό τους μὲ ὠχρά⁵⁴.

Μέσα στὴν πεδιάδα ἢ τίς παρυφές της πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μερικὲς ἀκόμα ἐγκαταστάσεις, ἀλλ' αὐτὲς μένουν στὴν οὐσία ἄγνωστες, χωρὶς νὰ δώσουν συγκεκριμένα στοιχεῖα, κτίσματα καὶ σκεύη. Πολύ λίγα εὐρήματα ἔχουμε ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Κολλεγίου στὴ Φιλοθέη καὶ ἀπὸ ἓνα σπήλαιο στὴ Ριζούπολη. Οἱ περισσότερες ὁμάδες προτίμησαν καὶ πάλι θέσεις σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα μέχρι τὸ Λαύριο τὰ σημεῖα πυκνώνουν. Ραμνοὺς, σπήλαιο Πανὸς στὴν Οἰνόν, Βρα-

51. O.M. von Stackelberg. Τὸ νότιο τμήμα τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὸ Ὀλυμπεῖο. Λιθογραφία.

52. O.M. von Stackelberg. Ἀποψη τοῦ Σαρωνικοῦ ἀπὸ τὸν λόφον τῆς Πνύκας. Λιθογραφία.

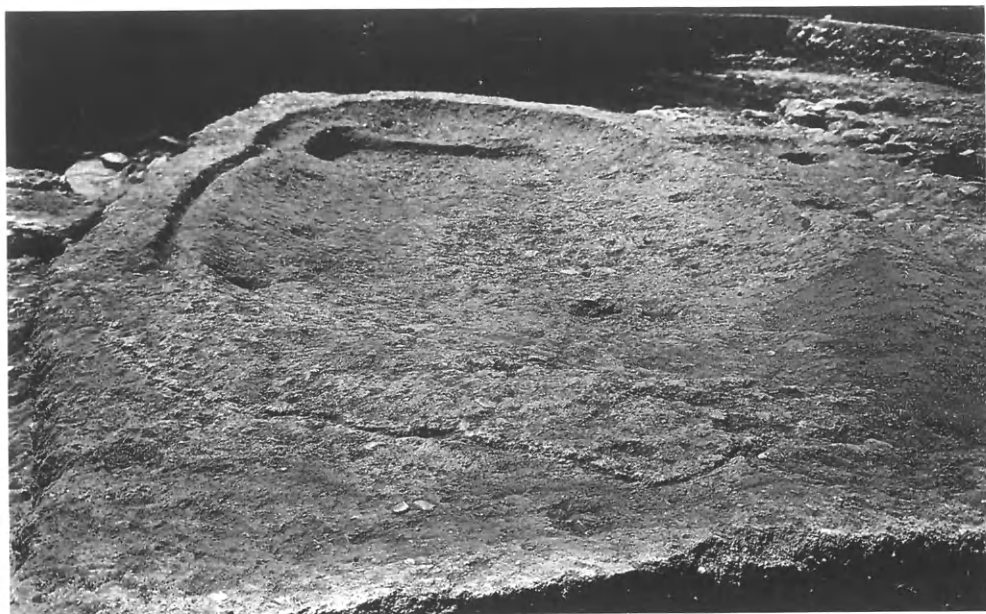
νάς, Πλάσι, Βρεξίζα, Νέα Μάκρη, Βραυρών, Πούσι Καλογέρι, σπήλαιο Κίτσου στο Λαύριο, αναφέρεται ότι παρουσίασαν νεολιθικά ὄστρακα τῆς Νεώτερης ἐποχῆς. Ἴσως μάλιστα σὲ αὐτὲς τὶς θέσεις μποροῦν νὰ προστεθοῦν ὁ Ὠρωπὸς στὸ βορρᾶ καὶ ἡ Ἀνάβυσσος, τὸ Λαγονήσι καὶ ἡ Ἁγία Μαρίνα Βάρκιζας στὰ ΝΔ.⁵⁵ Οὐσιαστικὲς πληροφορίες ὅμως γι' αὐτὴ τὴν περίοδο συγκεντρώνουμε κυρίως ἀπὸ τὴ Νέα Μάκρη.

Σὲ αὐτὴ τὴ θέση, μὲ τὴ συνεχῇ κατοίκηση γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιετίες στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο, ἡ νέα ἐποχὴ σημειώνεται καθαρὰ, ἀλλὰ ὄχι ἐντυπωσιακά. Χρειάζεται προσεκτικὴ ἐξέταση στὶς λεπτομέρειες, γιὰ νὰ διακρίνουμε τὶς νέες μορφὲς καὶ τὶς οὐσιαστικὲς τεχνικὲς ἐξελίξεις.

Οἰκοδομικὴ

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὰ κτίσματα διατηροῦν τὸ γνωστὸ ἀπλὸ σχέδιο τοῦ μονόχωρου σπιτιοῦ μὲ τοίχους ἀπὸ πλῆθρες καὶ στέγη πλεκτή. Τώρα ὅμως ἡ λίθινη βάση δὲν ἀκουμπάει ἀπλὰ ἐπάνω στὸ δάπεδο, ἀλλὰ ἀρχίζει μέσα ἀπὸ ρηχὴ τάφρο, δένεται μὲ τὸ ἔδαφος καὶ γίνεται θεμέλιο. Οἱ πέτρες τοῦ κτίζονται πρὸ σφιχτά, συναρμολογούνται μεταξύ τους ὀργανικὰ καὶ παρέχουν μεγαλύτερη σταθερότητα. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελεῖται πάντα ἀπὸ πλῆθρες καὶ κατὰ διαστήματα ἐντοιχισμένους πασσάλους ποὺ σχηματίζουν τὴν ξυλοδεσιά⁵⁶.

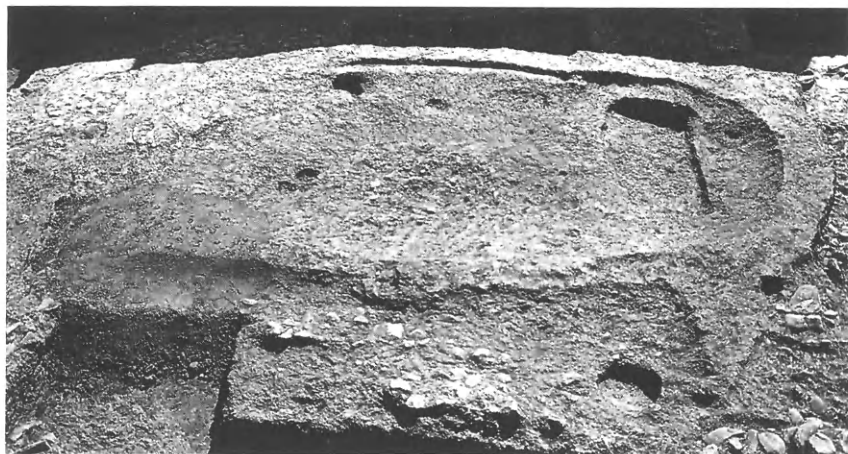
Στὶς πλεκτὲς καλύβες δὲν ἀλλάζει ὁ τρόπος κατασκευῆς, ἀλλὰ βελτιώνεται. Διατηρεῖται τὸ παλαιὸ σύστημα στηρίξεως τῆς στέγης, ποὺ ἀφήνει ἐλεύθερο, χωρὶς ἀξονικὴ ὑποστύλωση τὸ χαμηλωμένο κοῖλο δάπεδο, τὸ αὐλάκι ἀνοίγεται ἐξωτερικὰ γιὰ νὰ μαζεύει τὰ νερά, ἡ εἴσοδος παραμένει στὴ μία στενὴ πλευρὰ καὶ τὸ κατώφλι στρώνεται μὲ σκληρὸ ὑλικό [εἶκ.

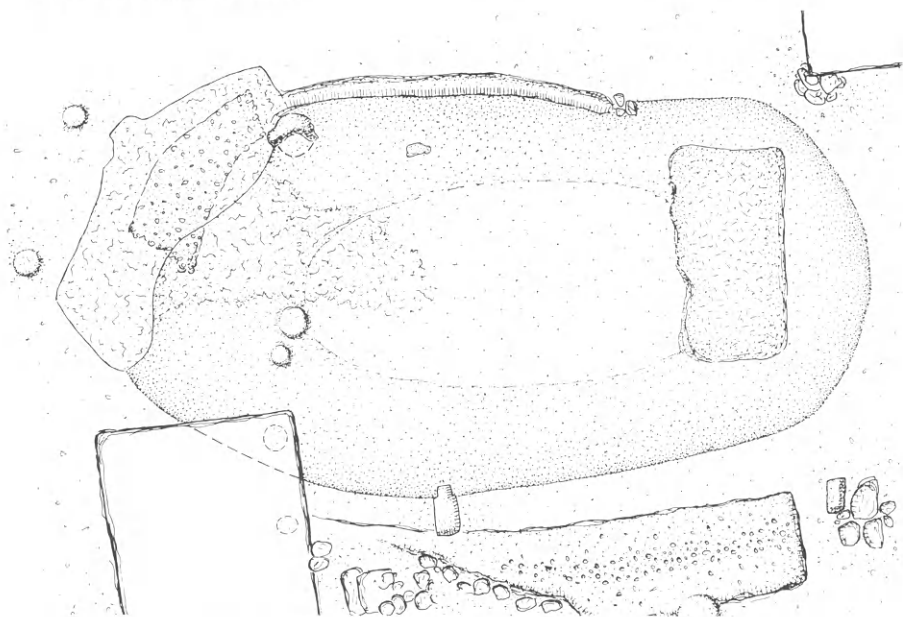
53. Κοίλο δάπεδο καλύβας της Νεώτερης Νεολιθικής. Έμπρός διακρίνονται οί λάσπες πού μετέφεραν οί διερχόμενοι επάνω στο κατώφλι της είσόδου.

53-55]. Έπί πλέον, τώρα τὸ σχῆμα τῆς καλύβας εἶναι συμμετρικὰ ἐλλειπτικόν, ἡ εἴσοδος προφυλάσσεται ἀπ' ἔξω μὲ στέγαστρο καὶ τὰ πλεκτὰ τοιχώματα εἶναι προσεκτικὰ στερεωμένα [εἰκ. 56]. Ἀκόμα καλύτερα, ἐσωτερικὰ ἡ καλύβα πρέπει νὰ ἦταν ἀλειμμένη μὲ λάσπη, γιατί στὴ θέση τῆς μόνιμης πυρᾶς μέσα σὲ πλατὺ λάκκο μποροῦν νὰ ἀνάβουν μεγάλα ξύλα μὲ μικρὰ φλόγα⁵⁷.

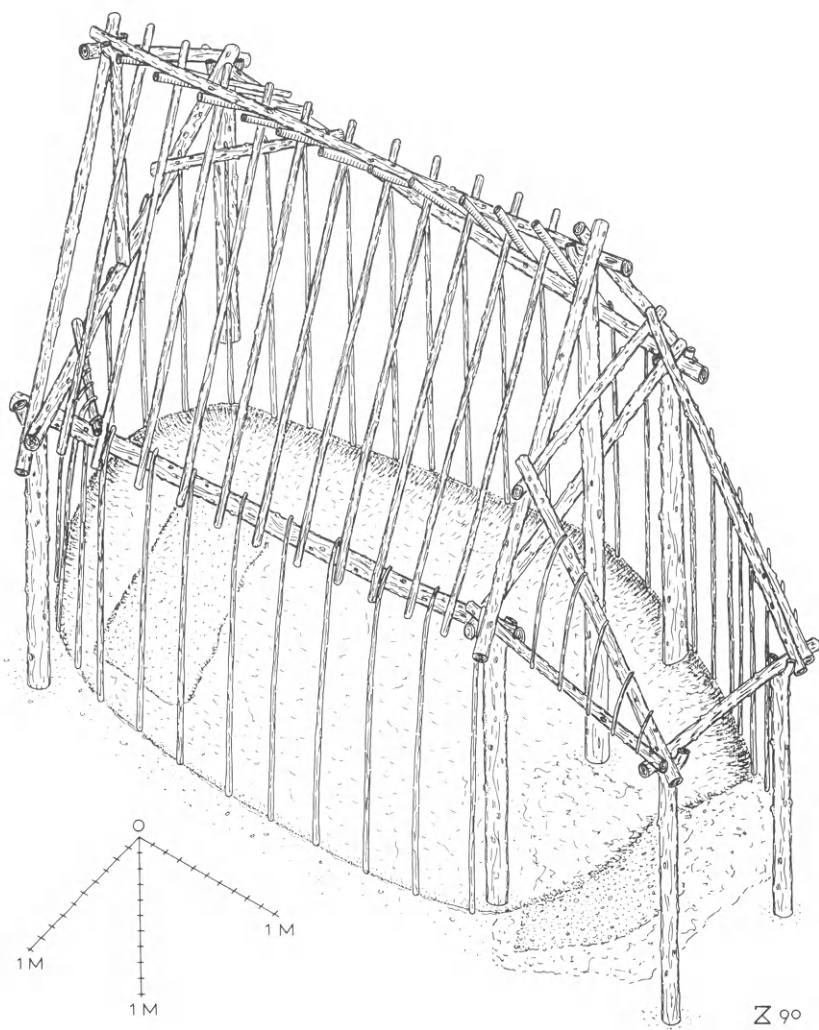
Ἄλλες κατασκευές δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχή. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ὑπέργειες ἀποθήκες μὲ τὸ λιθόστρωτο δάπεδο εἶχαν διατηρηθεῖ μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ ἴδιος τύπος ἀποθήκης νὰ ἐπιβιώνει στὴ Νέα Μάκρη καὶ μέσα στὴ Νεώτερη Νεολιθική.

54. Τὸ δάπεδο τῆς καλύβας τῆς εἰκ. 53. Διακρίνονται ὀπές πασσάλων καὶ δε-
ξιὰ ὁ λάκκος τῆς ἐστίας.

55. Κάτοψη τοῦ δαπέδου τῆς καλύβας τῶν εἰκ. 53, 54.

56. Αναπαράσταση του ξύλινου σκελετού της καλύβας, εικ. 53-54.

Κεραμική

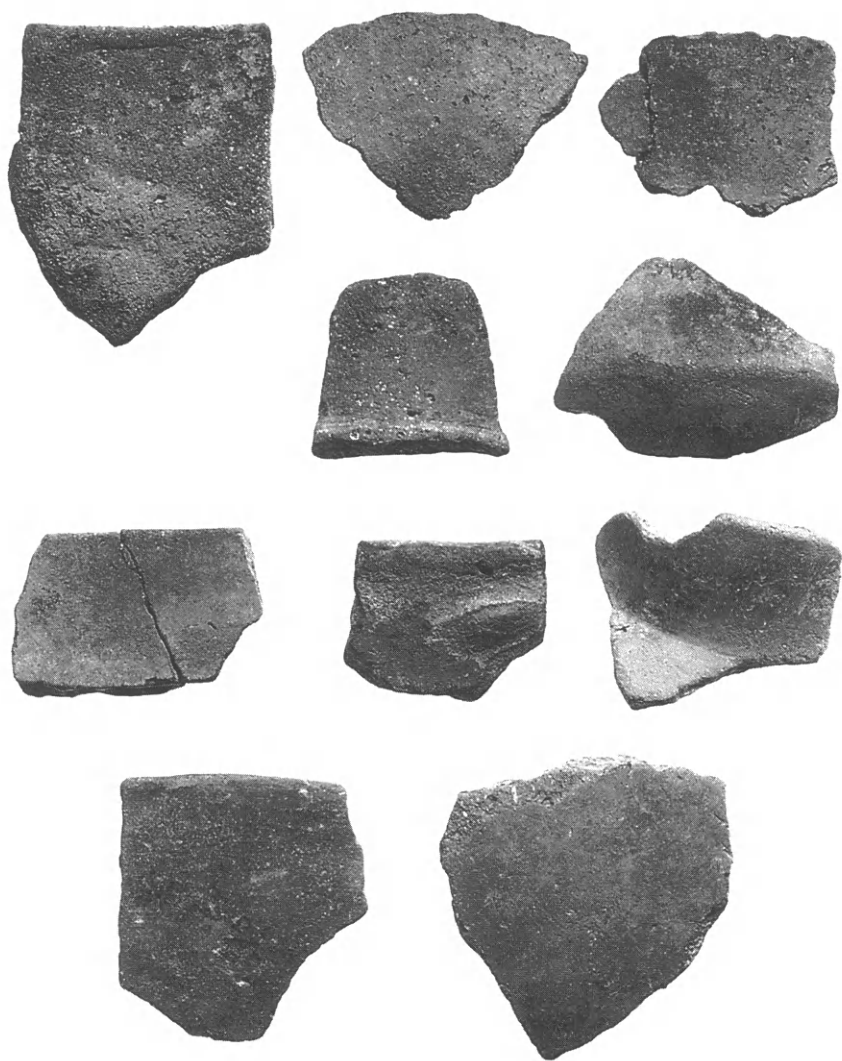
Τις περισσότερες ειδήσεις, όπως πάντοτε, ανιχνεύουμε και συλλέγουμε μέσα από την κεραμική. Τα αψθονα κορμάτια της, μεγάλα ή μικρά, κοσμημένα ή άκοσμητα, φθαρμένα, έλλιπη, ακόμα και άμορφα, είναι πάντα πολύτιμα, ιδίως όταν βρίσκονται μέσα σε άθικτα αρχαιολογικά στρώματα.

Στην Αττική, όπως σε πολλές περιοχές της Στερεάς και της Πελοποννήσου, με την είσοδο της Νεώτερης Νεολιθικής οι αρχές που ακολουθούν οι κεραμείς αλλάζουν. Αντίθετα από την εξέλιξη και τη βελτίωση που παρατηρήσαμε στις τεχνικές κατασκευές, η κεραμική δίνει την εντύπωση χαμηλότερης ποιότητας και άτεχνης κατασκευής. Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική και οι λόγοι που οδηγούν σε αυτή την εικόνα προβάλλουν άμέσως μετά την πρώτη εξέταση.

Πρώτα απ' όλα, τα καθημερινά άκοσμητα και άβαφα σκεύη, αυτά που χρησιμοποιούνται για τις κοινές ανάγκες του νοικοκυριού, χάνουν συχνά το ένιαίο καστανό χρώμα τους. Στις επιφάνειες σχηματίζονται λεκέδες και κηλίδες, όπως περίπου κάποτε στην Αρχαιότερη Νεολιθική [είκ. 57]. Τώρα πια οι διακυμάνσεις του χρωματισμού δεν οφείλονται σε αδυναμία και άγνοια των κανόνων ψησίματος, αλλά σε έλλειψη ενδιαφέροντος για την τέλεια εμφάνιση σκευών σπιτιού και μαγειρείου⁵⁸.

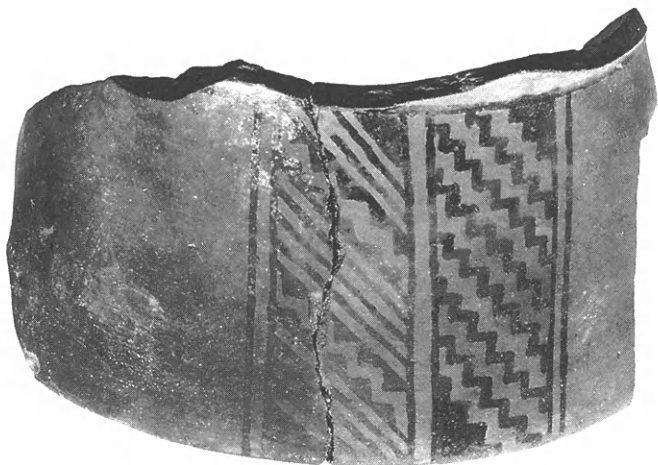
Στά ίδια άγγεϊα τα τοιχώματα κατασκευάζονται λεπτά και σκληρά, αλλά ο πηλός είναι τραχύτερος και συχνά σπογγώτος. Από τη μακρά έμπειρία τους οι κεραμείς έχουν πια άντιληφθεί ότι οι άπειρες μικρές όπες και τα λεπτά χαλικάκια μέσα στον πηλό είναι κάποτε αναγκαϊα, γιατί βοηθούν τα σκεύη να άντέχουν στις ύψηλές θερμοκρασίες ζωηρής πυρᾶς.

Τα καλύτερα και διακοσμημένα άγγεϊα παρουσιάζουν σε

57. Ώστρακα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς μὲ σπογγωτὸ ππλὸ καὶ κηλιδωτὴ ἐπιφάνεια.

ολόκληρο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τοὺς ἴδιους ρυθμούς. Στὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο, ἀκόμα καὶ στὴ Θεσσαλία τὰ πρῶτα χρόνια, ἐπικρατεῖ ἐνιαῖος διακοσμητικὸς τύπος, ποὺ διακρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς βαφῆς. Ἡ «ἀμαυρόχρωμη» κεραμεικὴ⁵⁹, ὅπως σημαίνει τὸ ὄνομά της, ξεχωρίζει γιὰ τὰ ἀμαυρά, θαμπὰ κοσμήματα ποὺ εἶναι ἄτονα καὶ ἄψυχα, χωρὶς στιλπνότητα ἢ τὴν ἐλάχιστη λάμψη [εἰκ. 58]. Καστανὰ ἢ μελανὰ, σχηματίζονται τώρα ὄχι μόνο ἀπὸ συνδυασμούς τῆς

58. Κυλινδρική βάση μεγάλου ἀγγείου με «ἀμαυρόχρωμα» κοσμήματα ἀπὸ τὸ σπῆλαιο Πανός.

εὐθείας γραμμῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορες καμπύλες⁶⁰. Τρίγωνα δικτυωτά, κροσσωτά, ζιγκ ζάγκ, ὀριζόντιες ἢ λοξές γραμμές μπορεῖ νὰ ταιριάξουν μὲ πυκνές κυματιστές ἢ ἀνοικτές καμπύλες. Καὶ ἐνῶ τὰ κοσμήματα γίνονται περισσότερα, ἡ ὀργάνωσή τους παρουσιάζεται πειθαρχημένη καὶ τυπική. Τὰ θέματα σχεδιάζονται ὑπολογισμένα καὶ τακτικά ἀπὸ τὸ χεῖλος μέχρι τὴ βάση ἢ ὀριζόντια γύρω στὸ σῶμα καὶ τὸ λαιμό, μέσα σὲ ζῶνες στενές, ποὺ τελικὰ ἀφήνουν ἀκάλυπτο μεγάλο τμήμα τοῦ ἀγγείου [εἰκ. 59].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμηση, χαρακτηριστικὴ μεταβολὴ ἐπέρχεται καὶ στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων⁶¹. Πολλὰ ἀνοικτὰ σκεύη γίνονται ρηχὰ μὲ ἔντονα κυρτὰ τοιχώματα, ἐνῶ ἀντίθετα ἄλλα σχηματίζουν στὸ περίγραμμα κάποια γωνία. Στὰ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὴ μεταφορὰ ἢ τὴν ἀποθήκευση ὑγρῶν, τοποθετοῦνται πλατιές λαβές, μία, δύο ἢ καὶ τέσσερις καμιά φορά, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸν ὦμο. Πλατιές ἀλλὰ κοντές εἶναι καὶ οἱ λαβές στὰ ἀνοικτὰ, ρηχὰ ἀγγεῖα, ὅταν καὶ ὅπου ὑπάρχουν.

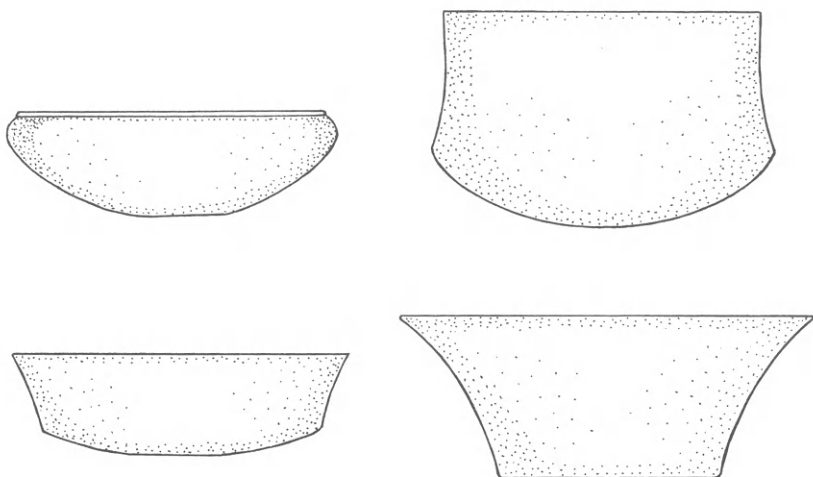
Ὅλα αὐτὰ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι στὴν Ἑλλάδα εἶχαν ἀρχίσει νὰ γνωρίζουν τὰ χάλκινα σκεύη ἄλλων χωρῶν. Οἱ γωνίες ποὺ σχηματίζονται μὲ τὴν ἔνωση δύο φύλλων χαλκοῦ ἢ ἡ ἔντονη συνεχὴς καμπύλη ποὺ διαγράφει τὸ λυγισμένο ἔλασμα, καθὼς καὶ οἱ λαβές ποὺ γίνονται πλατιές, σὰν μία ταινία μετάλλου, ἀντιγράφηκαν στὸν πηλό. Ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε τὸ νέο ὑλικὸ μὲ τὴν ἐμφάνισή του στὴν καθημερινή ζωὴ πρέπει νὰ ἦταν συγκλονιστική. Τρόπος νὰ τὸ ἀποκτήσουν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα, ἀλλὰ οἱ τεχνίτες προσπάθησαν νὰ ἀποδώσουν μερικὰ χαρακτηριστικὰ του στὰ κεραμικὰ τους σκεύη.

Παρ' ὅλα αὐτά, εἰδικὰ στὴ Νέα Μάκρη βλέπουμε τὸν κόσμον νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ συντηρητισμὸ τὴν τεχνολογικὴ ἐπανά-

59. Ἀγγεῖα με «ἀμαυρόχρωμ» διακόσμηση ἀπὸ τὰ σπίλαια Κίτσου καὶ Πανός.

σταση, πὺ συντελεῖται στὶς ἡμέρες τοῦ πέρα ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου, στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολή. Ἡ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς πράγματι μεταβάλλεται, ἀλλὰ οἱ διαφορὲς στὰ σχήματα εἶναι περιορισμένες, χωρὶς πολλὲς γωνίες καὶ ἔντονες καμπύλες⁶². Τὰ σκεύη τοῦ νοικοκυριοῦ δὲν ξεχωρίζουν εὐκόλα ἀπὸ τὰ παλαιότερα, ἐνῶ τὰ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα διατηροῦν τὸ κοινὸ χρηστικὸ σχῆμά τους, καὶ μάλιστα χωρὶς τὶς καινούργιες πλατιὲς λαβές. Οἱ νεωτερισμοὶ τῆς τέχνης σημειώνονται καθαρότερα στὰ λεπτὰ ἀγγεῖα καὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ μερικοὺς προοδευτικοὺς [εἰκ. 60]. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως εὐρήματα μετὰ νέα ὄψη πὺ ὑπάρχουν στὸν οἰκισμό, συμπεραίνουμε ὅτι, μετὰ τὶς πρῶτες δοκιμὲς καὶ ἀπόπειρες μιμήσεως τῶν ξένων προτύπων, οἱ κεραμεῖς συνέχισαν νὰ ἐφαρμόζουν τὴ γνωστὴ τους μέθοδο στὴ διακόσμηση. Ὁ ἀπλὸς καὶ τόσο κοινὸς τρόπος ζωγραφήσεως τοῦ ἀγγείου μετὰ βαφὴ ἐφαρ-

60. Σχήματα λεπτών αγγείων της Νεώτερης Νεολιθικής από τη Νέα Μάκρη.

μόσθηκε από πολύ λίγους και για κοσμήματα πολύ απλά, πάντοτε ευθύγραμμα, όπως οριζόντιες ή λοξές ταινίες, χωρίς καμπύλες ή σύνθετους συνδυασμούς.

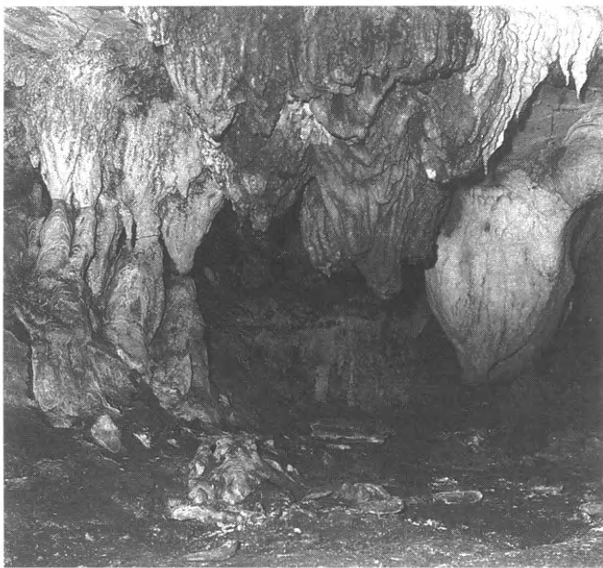
Αντίθετα, η τοπική συνήθεια και παράδοση διατηρεί με επιμονή την έγχαρακτη τεχνική, που είναι πολύ πιο δύσκολη στην εφαρμογή, γιατί απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, εξάσκηση και συστηματοποιημένη εκτέλεση. Άλλα και έδω, σε αυτή ακριβώς την εκτέλεση, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της εποχής. Η εργασία γίνεται αμελέστερη, οι γραμμές χαράσσονται πιο ρηχές και τα ίδια, γνωστά κοσμήματα δεν αποδίδονται με την παλαιά καθαρότητα⁶³.

Σπήλαια

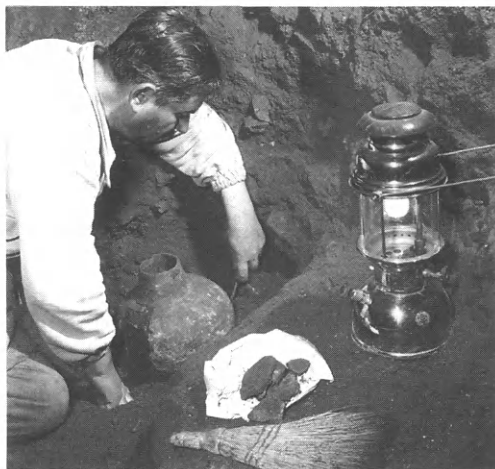
Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, τὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ, ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἀττικὴ καὶ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος μερικὰ σπήλαια. Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρῶτοι μόνιμοι κάτοικοι κτίζουν ἐξ ἀρχῆς οἰκισμοὺς ὑπαίθριους σὲ θέσεις ἐπιλεγμένες καί, παρὰ τὰ ἐλάχιστα τεχνικὰ μέσα, ἀποφεύγουν συστηματικὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν μέσα στὰ ἔτοιμα καταλύματα. Ὁ κόπος, ἡ ἐργασία καὶ ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ σπηθεῖ μία καλύβα ἀπὸ δέντρα, κλαδιὰ ἢ λάσπη, μὲ μοναδικὰ ἐργαλεῖα τὶς πέτρες, δὲν μετράει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Πρωταρχικὴ ἐπιδίωξη εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἐπιβίωση μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κινδύνων ποὺ προβάλλει συνεχῶς ἡ φύση.

Ὅλα τὰ σπήλαια εἶναι γενικὰ σκοτεινά, ὑγρὰ καὶ ψυχρά, εἶναι συχνὰ ἀπέραντα, μὲ ψηλὴ ὀροφὴ καὶ δάπεδο ἀνώμαλο. Διάφορα φυσικὰ ἐμπόδια, ὅπως ἔντονες κλίσεις, πεσμένοι βράχοι καὶ νερά, περιορίζουν ἐξαιρετικὰ τὸ χῶρο ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Τὸ ἀχανὲς ἐσωτερικὸ καταλήγει στενάχωρο γιὰ ἐγκατάσταση, προκαλεῖ δυσκολίες στὴ μετακίνηση, εἶναι ἄβολο στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ συχνὰ ἀδύνατο νὰ θερμανθεῖ, ιδίως τὸ χειμῶνα. Καμιὰ φορὰ τὸ νερὸ βρίσκεται τόσο μακριά, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τὶς βασικὲς ἀνάγκες μιᾶς ἐγκαταστάσεως. Ἀκόμα πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε ὅτι τὰ σπήλαια συνήθως δὲν σχηματίζονται στὴν πεδιάδα, ὅπου ἡ πρόσβαση εἶναι ὁμαλή, ἀλλὰ κρύβονται σὲ ψηλοὺς λόφους καὶ ὀρεινὲς περιοχές.

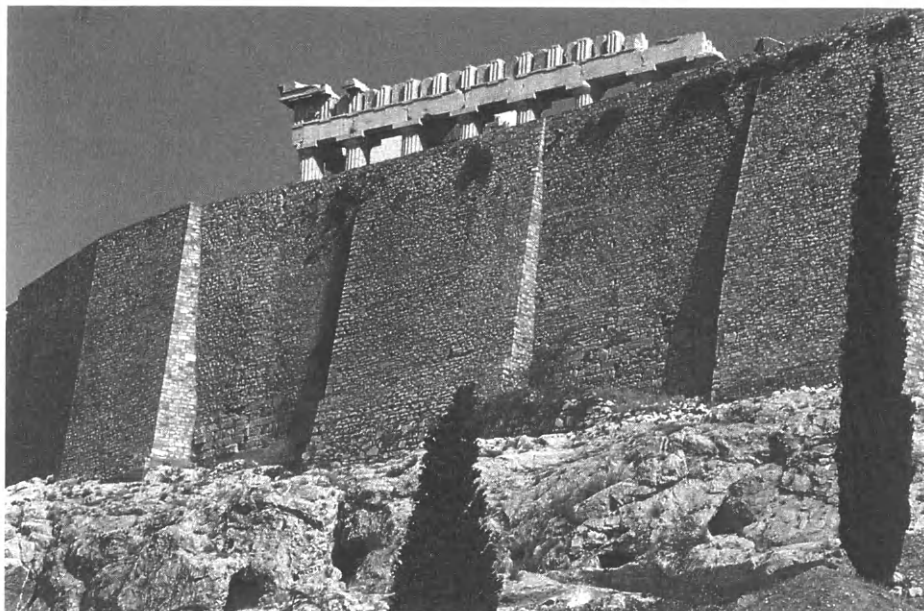
Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ γνωρίζουμε δύο μεγάλα σπήλαια στὸν Μαραθῶνα [εἰκ. 61-62] καὶ στὸ Λαύριο, ἐνῶ ἄλλο ἓνα ἐρευνηθῆκε πρόσφατα στὴ Ριζούπολη⁶⁴. Δύο τρία ἀκόμα στὰ Μεσόγεια διέσωσαν ἐλάχιστα ἔως ἀβέβαια ἶχνη καί, τέλος, στὴν Ἀθήνα δύο μικρὲς κοιλότητες στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βράχου

61. Έσωτερικό του σπηλαίου Πανός στον Μαραθώνα.

62. Ανασκαφή επιχώσεως μέσα στο σπήλαιο Πανός. Αποκάλυψη του αγγείου της εικ. 59.

63. Ἡ εἰσοδος τῶν σπηλαίων στὴ νότια κλιτὶ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως.

τῆς Ἀκροπόλεως, ψηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου [εἰκ. 63], πρέπει νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ⁶⁵.

Τὸ σπήλαιο τοῦ Μαραθῶνος ἢ τῆς Οἰνός εἶναι περισσότερο γνωστὸ ὡς σπήλαιο τοῦ Πανός⁶⁶, ἐπειδὴ στοὺς κλασικοὺς χρόνους ἐγίνε τόπος λατρείας τοῦ ιδιόμορφου θεοῦ. Τὸ ἄλλο, ψηλὰ στὸ βουνό, στὴν Καμάριζα, ἐπάνω ἀπὸ τὸ Λαύριο, ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ λήσταρχου Κίτσου, πού εἶχε κάποτε μετατρέψει τὴ σπηλιὰ σὲ κρησφύγετο⁶⁷. Μέσα ἀπὸ τὶς παχιὲς ἐπιχώσεις ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε διάφορα εὐρήματα, πού μποροῦν νὰ δώσουν μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐγκαταστάσεως. Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, τὰ περισσότερα κομμάτια τῆς κεραμικῆς ἀνῆκαν σὲ ἀγγεῖα χο-ντρά καὶ τραχιά.

64. Ἀγγεῖο γεράτο μὲ χάντρες, ὅπως βρέθηκε σκεπασμένο στὸ σπήλαιο Πανὸς τοῦ Μαραθῶνος.

Ἐπὶ πλέον ὅμως καὶ στὰ δύο σπήλαια βρέθηκαν ἀρκετά, σπασμένα ἢ ἀκέραια ἀγγεῖα, διακοσμημένα σύμφωνα μὲ τὸν ἀμαυρόχρωμο ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς. Ἄλλα εὐρήματα ἦταν τὰ ἐργαλεῖα γιὰ χοντρές καὶ λεπτές δουλειές, μικρὰ κοσμήματα, ἀκόμα καὶ ἓνα ὁλόκληρο περιδέρατο μὲ ἑκατοντάδες χάντρες, καλὰ κρυμμένο μέσα σὲ σκεπασμένο πῆλινο ἀγγεῖο στὸν Μαραθῶνα [εἰκ. 64].

Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα πῶς χρησιμοποιοῦσαν τότε τὰ σπήλαια, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἰδιαίτερο φυσικὸ περιβάλλον τους. Στὸν Μαραθῶνα ἡ πηγὴ ἀπέχει γύρω στὰ 500 μ. καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ, μαζὶ μὲ τὸ ἥπιο κλίμα καὶ τὸ πλούσιο χῶμα, εἶναι γνωστὴ γιὰ τὰ χωράφια της [εἰκ. 65]. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα βλέπουμε ὅτι οἱ λίγοι κάτοικοι τοῦ σπηλαίου, μᾶλλον γεωργοί, διατηροῦσαν δεσμοὺς καὶ σχέσεις μὲ τοὺς γύρω οἰκισμοὺς καὶ οἱ συνθῆκες ἐπέτρεψαν νὰ ζοῦν ἐκεῖ μέσα ὅλο τὸ χρόνο.

65. Ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ σπηλαίου Πανός.

Στὸ Λαύριο ὅμως ἡ κατάσταση εἶναι διαφορετική. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ μονοπάτια ποὺ ὀδηγοῦν ἐκεῖ πάνω εἶναι ἀπότομα, ἀνηφορικά. Ὑστερα, κοντὰ στὸ σπήλαιο δὲν ὑπάρχουν οὔτε χωράφια οὔτε πόσιμο, καθαρὸ νερό, ἀλλὰ μόνο καλὴ βοσκή. Στὸ ἐσωτερικὸ στάζει συνήθως νερὸ καί, τὶς βροχερὲς μέρες τοῦ χειμῶνα ιδίως, ἡ προστασία ποὺ προσέφερε ἦταν πολὺ περιορισμένη. Τὰ εὐρήματα ὅμως καὶ πάλι φανερώνουν ὅτι παρὰ τὰ φυσικὰ μειονεκτήματα, τὸ σπήλαιο δὲν ἦταν ἀπλῶς τόπος συχνῆς διελεύσεως μερικῶν ὁμάδων. Ἐκεῖ μέσα ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ὀργανωμένη ἐγκατάσταση, ἴσως βοσκῶν καὶ κυνηγῶν, ποὺ κατοικοῦσαν στριμωγμένοι στὸ μπροστινὸ τμήμα ἀρκετοὺς μῆνες τὸ χρόνο, ἀλλὰ ὄχι τὸ χειμῶνα.

Ὅσο γιὰ τὰ μικρὰ σπήλαια ἐπάνω ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῶν Ἀθηνῶν εἶναι περίπου αὐτονόμο ὅτι μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ διάφορους τρόπους σὲ βοηθητικὲς ἐργασίες, ὅπως ἀποθήκες, ἐργαστήρια, στάβλοι κ.ἄ.

Ἔτσι φθάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ σπήλαια τῆς Ἀττικῆς δὲν στέγασαν νομάδες σὲ ὥρες ἀνάγκης, ἀνέχειας καὶ μετακινήσεως, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν συμπληρωματικὴ ἐγκατάσταση γιὰ ὁμάδες ποὺ διατηροῦσαν ἐπαφὴ καὶ σύνδεσμο μὲ τοὺς κατόικους ὀργανωμένων πεδινῶν οἰκισμῶν⁶⁸.

Μὲ δυὸ λόγια ἡ ζωὴ στὰ σπήλαια δὲν δείχνει φτώχεια, παρακμὴ καὶ ὀπισθοδρόμηση, ἀλλὰ ἀνάπτυξη δραστηριότητας μὲ τὴ μετακίνηση μερικῶν ἐργασιῶν πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς.

ΥΠΟΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Ἡ Ὑπονεολιθική, Λιθοχαλκή, Τελική Νεολιθική ἢ Νεολιθική II, ὅπως μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται ἡ τελευταία ἐποχὴ τοῦ Λίθου, βρίσκει τὴν Ἀττικὴ μὲ ἀρκετοὺς οἰκισμοὺς, κτισμένους σὲ διάφορες τοποθεσίες, μεσόγειες καὶ παραθαλάσσιες. Ὁ νεολιθικὸς κόσμος φθάνει πιά στὸ τέλος του, ἀλλὰ ἡ ζωὴ στοὺς οἰκισμοὺς δὲν παρακμάζει.

Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀνακάλυψη τοῦ μετάλλου, ποὺ ἔχει πρὸ πολλοῦ βρεῖ τὴν ἐφαρμογὴ της στὴν Ἀνατολή, ἀρχίζει τώρα νὰ ἐνδιαφέρει ἔντονα τοὺς κατοίκους τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἂν καὶ ἐδῶ ζοῦν ἀκόμα χωρὶς χάλκινα σκεύη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου, δημιουργεῖται ζωερὴ κίνηση, οἱ διάφορες ὀμάδες ταξιδεύουν συχνά, τὰ ἐμπορεύματα ἀλλάζουν χέρια καὶ αὐτὰ ποὺ ἀπέμειναν σὲ ἐμᾶς, τὰ πῆλινα σκεύη, μιμοῦνται ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ὄψη τῶν χαλκίνων.

Παρὰ τίς μετακινήσεις, σχεδὸν ὅλοι οἱ παλαιοὶ οἰκισμοὶ συγκρατοῦν τοὺς κατοίκους τους καὶ ἐπὶ πλέον παρουσιάζονται νέοι [εἰκ. 1].

Οἰκισμοὶ

Οἱ δρόμοι, μέσα ἀπὸ τὴν πεδιάδα καὶ δίπλα σὲ ρεματιές, γνωστοὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐποχὴ, εἶναι τώρα ἀκόμα πρὸ χρήσιμοι. Ἀκολουθώντας τὴν κοίτη τοῦ Κηφισοῦ, μιὰ ὀμάδα στράφηκε στὰ δυτικὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Παλαιὰ Κοκκινιά, κοντὰ στὰ ὄρια μὲ τὸν Ρέντη. Ἄλλοι προχώρησαν μέχρι τὴν Ἀκαδηρία Πλάτωνος, ξεχώρισαν ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐκεῖ ἱδρυσαν οἰκισμό, ποὺ συνέχισε νὰ κατοικεῖται μετὰ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μέχρι τὴ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ⁶⁹.

Στην Αθήνα ο αρχικός οικισμός προφανώς επεκτάθηκε, αλλά τα σπίτια της εποχής έχουν τελείως εξαφανισθεί. Μετά τον έντονο οικοδομικό όργασμο και τη συνεχή χρήση του χώρου, ιδίως στη νότια κλιτύ, κατά τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς χρόνους, όλα τα κτίσματα καταστράφηκαν. Δυτικά όμως, στη ρίζα του βράχου, εκεί όπου στην κλασική εποχή κτίσθηκε η ονομαστή πηγή Κλεφύδρα, βρέθηκαν 21 πηγάδια της "Υστατης Νεολιθικής εποχής"⁷⁰. Με τα λίθινα και ξύλινα σκαπτικά εργαλεία, το βάθος τους μπορούσε να φθάσει το πολύ μέχρι το βράχο, στα 5 ή και 7 μ. Ό αγώνας για το λιγοστό νερό τους αναγκάζει άμα στερεύει το ένα να ανοίξουν αμέσως άλλο. Πάντως, έτσι και αλλιώς, τα πηγάδια είναι πολλά και αφήνουν να καταλάβουμε ότι γύρω στην Ακρόπολη υπήρχε οργανωμένη εγκατάσταση με αρκετό πληθυσμό.

Από άλλες θέσεις της Αττικής, Κάτω Σούλι, Πλάσι, Θορικό κτλ.⁷¹, γνωρίζουμε μόνο λίγη κεραμική με ύπνεολιθικά χαρακτηριστικά, και αυτή ήταν πάντα σκόρπια, ανακατεμένη με νεώτερα αντικείμενα και χωρίς κτίσματα. Περισσότερη διατηρήθηκε μέσα στα δύο σπήλαια, Πανός και Κίτσου, που μαρτυρεί τη στενή σχέση των κατοίκων τους με τους ανθρώπους της πεδιάδας.

Απείραχτα κατάλοιπα οικισμού βρέθηκαν πάλι μόνο στη Νέα Μάκρη και σκέπαζαν τα στρώματα της παλαιάς γνωστής εγκαταστάσεως. Οί κάτοικοι πλέκουν τις καλύβες τους στο ίδιο ακριβώς σημείο που είχαν επιλέξει για το σκοπό αυτό και οί πρόγονοί τους, εκατοντάδες χρόνια πριν, αλλά τώρα η τεχνολογία κατασκευής διαφέρει. Οί καλύβες έχουν δάπεδο οριζόντιο, στην ίδια στάθμη με το χώρο γύρω τους, συνεπώς το έξωτερικό αυλάκι δεν χρειάζεται και καταργείται⁷². Τα πλεκτά τοιχώματα αλείφονται έσωτερικά ή έξωτερικά με λάσπη, αλλά η αναμμένη φωτιά μέσα θεωρείται επικίνδυνη και η έστιά τοποθετείται στο ύπαιθρο. Η θύρα ανοίγεται κάποτε

στη μακρά πλευρά και αφήνει τὸν ἀέρα καὶ περισσότερο φῶς νὰ περνάει παντοῦ. Στὶς μικρότερες καλύβες ἡ στέγη ἀκολουθεῖ τὸ ἐλλειπτικὸ περίγραμμα τοῦ δαπέδου καὶ ὁ ἀκτινωτὸς σκελετὸς τῆς στηρίζεται σὲ κεντρικὸ πάσσαλο [εἰκ. 66]. Οἱ μεγαλύτερες φαίνεται νὰ ἦταν περίπου ὀρθογώνιες μὲ δίριχτη στέγη, στηριγμένη στὶς πλευρές ἀλλὰ καὶ στὸν ἄξονα σὲ μιὰ σειρὰ πασσάλων [εἰκ. 67].

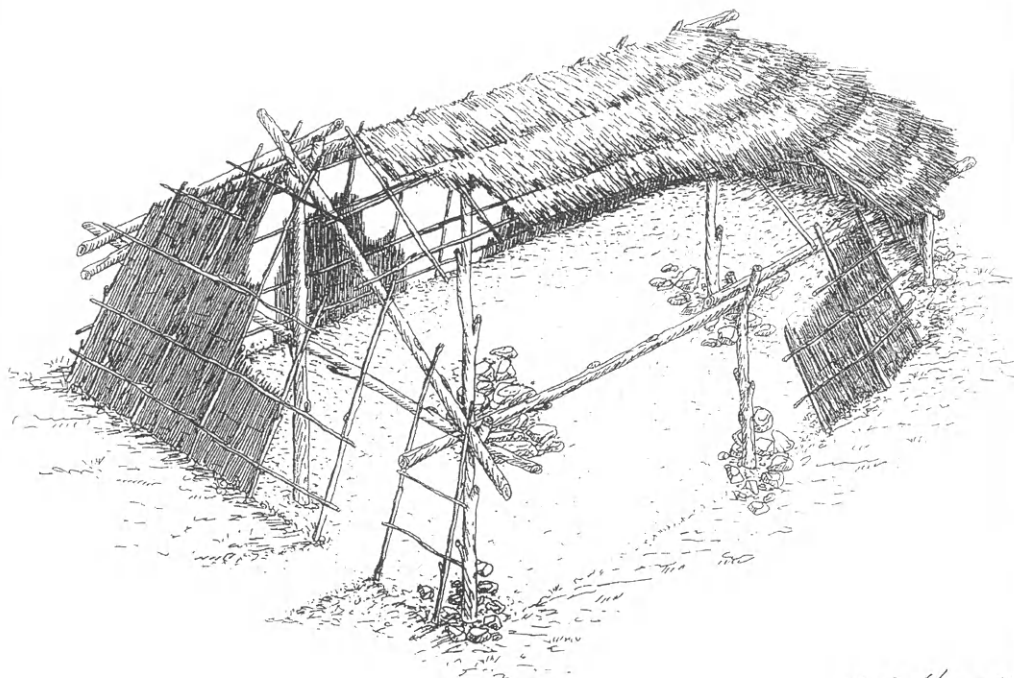
Ἄλλα σπιτία ἦταν κτιστὰ ἀπὸ πέτρες καὶ πλίθρες, τὸ σχῆμα τους ὁμως χάθηκε μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ, καθὼς τὸ

66. Ἀναπαράσταση ἐλλειπτικῆς καλύβας τῆς Νέας Μάκρης μὲ εἴσοδο στὴ μακρὰ πλευρά.

ἐπίπεδο τοῦ οἰκισμοῦ εἶχε ἀνυψωθεῖ σημαντικά καὶ τὰ ἐρείπια βρίσκονταν λίγα ἑκατοστὰ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινή ἐπιφάνεια.

Τελικά, μετὰ ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἐγκαταλείπεται στὴν ἀρχὴ τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἐποχῆς, χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ αἰσθητὴ παρακμὴ. Τὸ μόνον σημάδι ποὺ φαίνεται νὰ ἔφερε τὴν καταστροφὴ εἶναι τὸ παχὺ στρώμα λάσπης ποὺ κάλυψε ὅλο τὸ χῶρο, μία ἢ περισσότερες φορές, μετὰ ἀπὸ τρομερὲς κακοκαιρίες⁷³.

67. Ἀναπαράσταση καλύβας στὴ Νέα Μάκρη μὲ στήριξη τῆς στέγης σὲ ἀξονικὴ σειρὰ πασσάλων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Νέα Μάκρη, τὰ τελευταῖα χρόνια μερικὲς σωστικὲς ἀνασκαφὲς ἔχουν προσθέσει σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ⁷⁴. Στὸ Τσέπι Μαραθῶνος, πολὺ κοντὰ στὸ μεγάλο πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο⁷⁵ καὶ στὴ Λούτσα, 500 μέτρα μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, βρέθηκαν κεραμικὰ καὶ τοῖχοι, ποὺ δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ χρῆση τους. Οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ἀεροδρομίου τῶν Σπάτων ἀποκάλυψαν στὴν κορυφὴ τοῦ ψηλοῦ λόφου Ζάγανι σειρὰ οἰκημάτων, ἀποθῆκες καὶ ἄριστα διατηρημένο τεῖχος, πάχους 3 μ., ποὺ ἀνήκει στὴν Ὑπονεολιθικὴ ἢ Πρωτοχαλκὴ περίοδο. Στὴ θέση Κιάφα Θίτι, σὲ ἓνα λόφο ποὺ ἐλέγχει τὸ δρόμο ἀπὸ τὰ Μεσόγεια πρὸς τὴ Βάρκιζα, ἀνασκάφηκε ὄχι μόνον στρῶμα μὲ κεραμικὰ καὶ λοιπὰ κινητὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ τμήμα ἀπὸ παχὺ ὀχυρωματικὸ τεῖχος ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ⁷⁶. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ὑμντοῦ, 1,5 χλμ. μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα στὴ θέση Κοντοπήγαδο Τραχῶνων, κομμένο σήμερα ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῶν λεωφόρων Βουλιαγμένης καὶ Γούναρη, ἄρχισε νὰ κατοικεῖται στὰ τελευταῖα νεολιθικὰ χρόνια ἀπὸ ὁμάδα ποὺ πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν κατεργασία καὶ τὴ διακίνηση τοῦ ὀψιανοῦ⁷⁷.

Ἀπὸ ἄλλες θέσεις τὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμα πιὸ λίγα. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε κάποια εἰκόνα γύρω ἀπὸ τὴν ἔκταση, τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ σημασία τῶν οἰκισμῶν ποὺ ἔχουν χαθεῖ, στηριζόμεστε στὴ μορφή τοῦ τόπου καὶ στὶς δυνατότητες ποὺ παρέχει τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸν ἄνθρωπο. Ἰδιαίτερη περίπτωση εἶναι ὁ Θορικὸς στὸ Λαύριο⁷⁸. Ἀπὸ τοὺς δίδυμους κωνικοὺς λόφους κατοικήθηκε αὐτὸς ποὺ φθάνει μέχρι τὴ θάλασσα καὶ βλέπει σὲ δύο προστατευμένους ὁρμίσκους [εἰκ. 68]. Ἡ θέση ἦταν κατάλληλη γιὰ ἐμπόρους καὶ ναυτικούς, ποὺ θὰ ταξίδευαν συχνὰ καὶ μπορούσαν νὰ σύρουν τὰ πλοῖά τους ἀνάλογα μὲ τὸν καιρὸ, πότε στὸ ἓνα καὶ πότε στὸ ἄλλο λιμάνι.

Ἐπιπλέον ὁμως ἡ ἴδια ἡ γῆ ἔκλεινε μέσα της τὸν πλοῦτο τῆς ἐποχῆς.

Ὅπως διαπιστώθηκε πρόσφατα, ἐπάνω στὸ λόφο, μέσα στὸ βράχο, ὑπῆρχαν φλέβες μὲ μόλυβδο καὶ ἄργυρο⁷⁹, περίπου ἔτοιμο, σὲ κατάσταση μετάλλου, πὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ στὴν Πρωτοελλαδικὴ ἐποχή. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν κάτι παρόμοιο νὰ εἶχαν βρεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο οἱ κάτοικοι τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς. Ἡ λίγη κεραμικὴ τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ σχέδια γραμμικά, ἀσύμμετρα, τριμμένα ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων⁸⁰.

68. Ὁ λόφος τοῦ Θορικοῦ μὲ τὰ δύο φυσικὰ λιμάνια ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Κεραμεική

Ἄτυπα καὶ περίπου τυχαῖα σχεδιασμένα κοσμήματα εἶναι ὁ νέος, μοντέρνος ρυθμός, ποὺ ἐπικράτησε σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο [εἰκ. 69]. Ἀπὸ τὴν Τρωάδα καὶ τὴ Λῆμνο μέχρι τὰ Δωδεκάνησα καὶ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου μέχρι τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἡ λεπτότεχνη, πολυτελὴς κεραμικὴ διακοσμεῖται μὲ ἀσύντακτα σχέδια. Τὰ καλὰ ἀγγεῖα γίνονται μονόχρωμα, ὄχι πιά καστανὰ στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, ἀλλὰ σὲ βαθύ ζεστό ἐρυθρό, στὸ χρῶμα τοῦ χαλκοῦ, ἢ σκοῦρα φαῖα μέχρι μελανωπά, σὰν ὀξειδωμένα⁸¹.

Ἡ ἐπιφάνεια λειαίνεται καὶ τρίβεται ἔντονα μὲ κάποιο βότσαλο ἢ κόκαλο, μέχρι νὰ γίνει τόσο στιλπνὴ, ὥστε νὰ λάμπει. Ὅταν τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔχουν διακόσμηση, τότε εἶναι τριμμένες μόνο οἱ γραμμὲς τῶν σχεδίων ἢ ἀντίθετα τρίβεται τὸ βάθος, ἀφήνοντας θαρπὰ τὰ σημεῖα ποὺ διαγράφουν τὴ διακόσμηση. Τὰ κοσμήματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὁμάδες παράλληλων γραμμῶν ποὺ δὲν διαγράφουν συγκεκριμένα καὶ τυπικὰ γεωμετρικὰ σχήματα, ἀλλὰ φέρονται πρὸς διαφορὲς κατευθύνσεις, καλύπτουν μέσα καὶ ἔξω μεγάλο μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ συνήθως ἡ μία ὁμάδα διακόπτει τὴν ἄλλη. Τὰ σχέδια τῶν κοσμημάτων φαίνονται πράγματι περίεργα καὶ στὴν ἀρχὴ δὲν ἐξηγεῖται πῶς ἄλλαξαν καὶ γιατί διαφέρουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὰ παλαιότερα, τὰ ὀργανωμένα καὶ τακτικὰ βαρμένα γεωμετρικὰ σχήματα. Ἡ μίμηση ὁμῶς τοῦ χαλκοῦ ἀναζητεῖται παντοῦ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ μὲ τὶς εὐθεῖες, πρὸς κάθε κατεύθυνση σχηματισμένες, γραμμὲς νὰ ἀποδίδεται ἡ ἐντύπωση τῆς λάμπης τοῦ μετάλλου ποὺ ἄλλαξε σημεῖο ἀνάλογα μὲ τὸ φῶς καὶ τὴ στάση τοῦ θεατῆ.

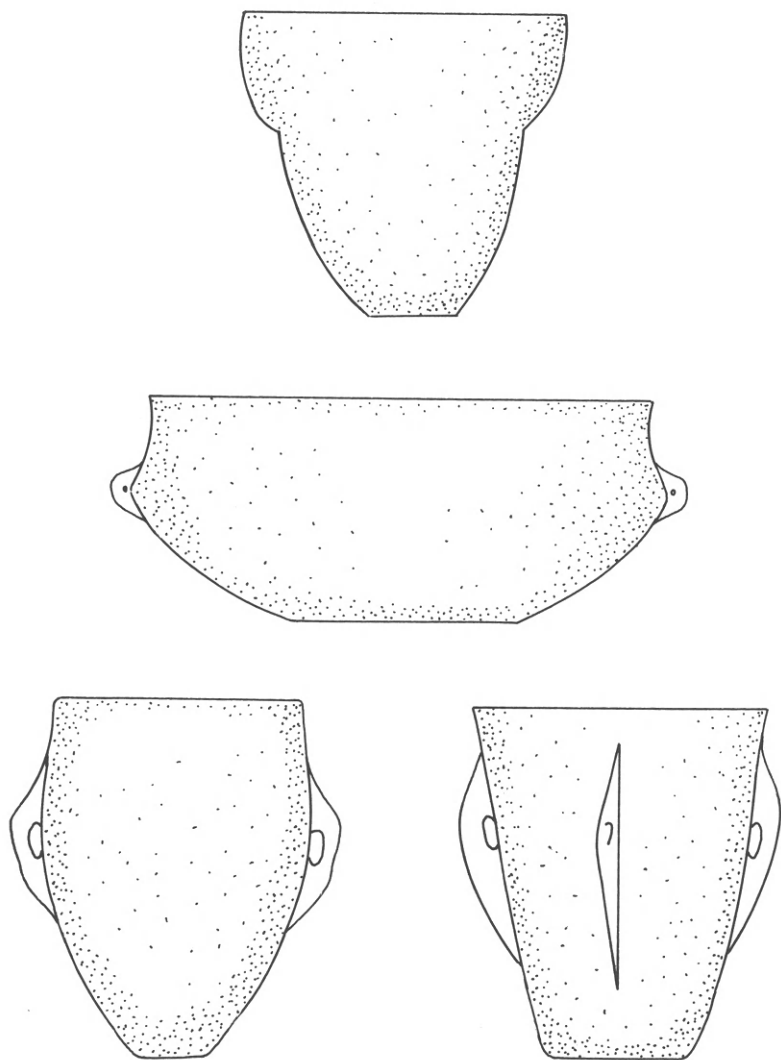
Μέσα στὸ γενικὸ κανόνα ὡς ἐξαίρεση φαίνονται μερικὰ ἀγγεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μαραθῶνος μὲ σχέδια ὄχι τριμμένα, ἀλλὰ βαρμένα λευκά⁸², στὸν ἴδιο ρυθμὸ καὶ αὐτά, ἀσύντα-

κτα καὶ ἄτυπα. Στὴ Νέα Μάκρη τὰ νέα ἄτυπα θέματα ἀντιγράφονται ἀπὸ λίγους μόνο τεχνίτες, πὺ ἐφαρμόζουν καὶ γι' αὐτὰ τὴ γνωστὴ ἐγγράρακτη τεχνικὴ, ἐνῶ οἱ πολλοὶ στὸ σύντομο διάστημα πὺ ἐπιβιώνει ἀκόμα ὁ οἰκισμὸς παραμένουν πεισματικὰ πιστοὶ στὰ παραδοσιακὰ θέματα τῶν τεθλασμένων καὶ τῶν ρόμβων [εἰκ. 49].

Τὴν ἐπιρροὴ τοῦ χαλκοῦ παρατηροῦμε καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν σχημάτων [εἰκ. 70]. Τὰ ἀγγεῖα ἔχουν περιγράμματα κω-

69. Ἄτυπα, ἀσύμμετρα σχέδια κεραμικῆς τῆς Ὑπονεολιθικῆς.

70. Σχήματα αγγείων της Υπονεολιθικής από το σπήλαιο Κίτσου.

νικά, συχνά μὲ κάποια γωνία στὰ τοιχώματα, ποὺ ἀντιγράφει τὸ τσάκισμα τοῦ μετάλλου. Οἱ βάσεις εἶναι ἐπίπεδες, οἱ λαβὲς σὲ πολυτελῇ καὶ σὲ τραχιὰ ἀγγεῖα γίνονται πλατιέες, ὅπως ἡ ταινία τοῦ χαλκοῦ, ἢ εἶναι χωρισμένες στὰ δύο σὰν διχάλες⁸³. Διάφορα ἐπιθήματα καὶ νευρώσεις στὸ σῶμα τῶν ἀγγείων μιμοῦνται τὴ συγκόλληση μετάλλου καὶ οἱ μικροὶ κυκλικοὶ δίσκοι ἐπάνω στὶς λαβὲς μοιάζουν μὲ κεφαλὲς καρφίων [εἰκ. 71].

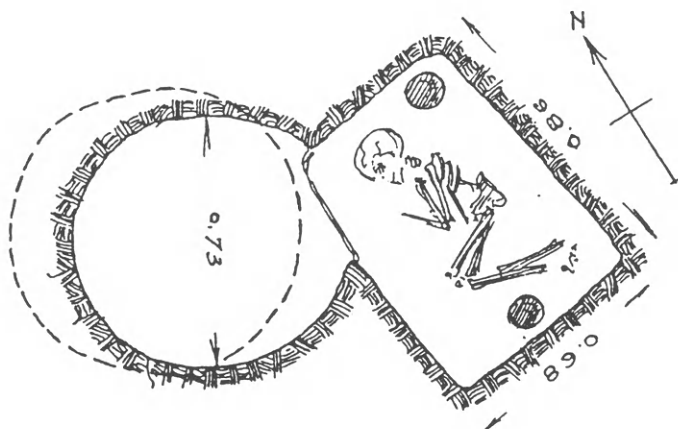

71. Λαβὲς χονδρῶν ἀγγείων τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἀπὸ τὸ σπήλαιο Πανός.

ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Τὰ ἔθιμα ταφῆς κάθε λαοῦ καὶ φυλῆς προβάλλουν τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στοῦ θάνατο, μαρτυροῦν τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν τύχη τοῦ νεκροῦ καὶ ἀποτελοῦν σημαντικό κεφάλαιο τοῦ πνευματικοῦ του κόσμου. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔθιμα ἔχουν ἀρχικὰ ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ λόγους φυσικοῦς ποὺ ἐπιβάλλει τὸ περιβάλλον, μερικὲς δοξασίες ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα ποὺ ὑπάρχουν σὲ κάθε περιοχὴ καὶ τελικὰ ἡ συγκεκριμένη τελετουργία διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῆς κοινῆς πρακτικῆς.

Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ παλαιότερα, οἱ νεκροὶ θάβονται στὴ γῆ. Λίγες, ἐλάχιστες φορὲς ἔχουν δια-

72. Φρεατοειδὴς τάφος στὴ ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας (σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ).

πιστωθεῖ καύσεις, ἀλλὰ αὐτὲς ἔγιναν στὴ Θεσσαλία καὶ ἴσως μερικὲς στὴν Πελοπόννησο⁸⁴. Στὴν Ἀττικὴ βρέθηκαν μέχρι τώρα μόνο δύο ταφές στὴ θέση τους, καὶ οἱ δύο τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἢ Τελικῆς Νεολιθικῆς, ἡ μία στὸ σπήλαιο Πανὸς τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν⁸⁵. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σώθηκαν ἀκόμα λίγα ἀνθρώπινα ὀστά μέσα σὲ πηγάρια, ἀνακατεμένα μὲ κεραμεικὴ, πέτρες καὶ ἄλλα ὑλικά. Ἐπίσης, στὸ σπήλαιο Κίτσου ξεχώρισαν διάφορα κομμάτια ἀπὸ ὀστά ἐνηλίκων καὶ παιδιῶν, ποὺ ἀνῆκαν σὲ 18 νεκρούς, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε κανένα κρανί⁸⁶.

Ἡ ταφὴ τοῦ Μαραθῶνος ἔγινε μὲ τὸν ἀπλούστερο τρόπο. Σὲ μία γωνία τοῦ σπηλαίου κοντὰ στὸ στόμιο, μέσα στὰ μαλακὰ ἀπὸ τὴν ὑγρασία χώματα, σχηματίσθηκε ὁ λάκκος τοῦ νεκροῦ. Ἀντίθετα, ἡ περίπτωση τῆς Ἀγορᾶς εἶναι ἐντελῶς ιδιότυπη. Πίσω ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ Μπρώου, στὴ ρίζα τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, σκάφηκε κυκλικὸ ὄρυγμα βάθους 3 μ., καὶ κάτω, δίπλα στὸν πυθμένα του, ἀνοίχθηκε μικρὸς ὀρθογώνιος λάκκος γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ νεκροῦ [εἰκ. 72]. Ἡ εἴσοδος σὲ σχῆμα κάθετου ὀρύγματος εἶναι μοναδικὴ καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀποτυχημένη ἀπόπειρα κατασκευῆς πηγαδιοῦ. Τότε ὅμως γιατί ἡ ταφὴ δὲν ἔγινε στὸν πυθμένα του, ἀλλὰ ἔσκαφαν ἐπιπλέον ἄλλο, ἰδιαίτερο χῶρο γιὰ τὸ νεκρὸ; Ἡ περίπτωση εἶναι ἐθιμικὰ πρωτοφανὴς καὶ πρακτικὰ ἀνεξήγητη.

Μὲ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα καὶ ἰδιότυπα εὐρήματα δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ διαπιστώσουμε καὶ νὰ περιγράψουμε μὲ ποῖο συγκεκριμένο τρόπο καὶ μὲ ποιά τελετουργία ἢ τυπικὸ ἀποχωρίζονταν οἱ νεολιθικοὶ ἄνθρωποι τῆς Ἀττικῆς τοὺς νεκρούς τους. Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὅμως σχετικῶν εὐρημάτων μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα δὲν ὑπάρχουν νεκροταφεῖα οὔτε κάποιος ὀρισμένος χῶρος μέσα στὸν οἰκισμὸ γιὰ τοὺς νεκρούς⁸⁷. Σὲ κάθε περίπτωση οἱ τάφοι ἀνοίγονται τυχαῖα εἴτε κοντὰ σὲ σπίτια ἢ λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν οἰκι-

σμό. Κοινὸ γνῶρισμα ὅλης τῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ μικροὶ λάκκοι, τόσο μικροὶ ποὺ μόλις χωράει μέσα ὁ νεκρὸς, ἀκουμπισμένος στὴν πλάτη ἢ στὸ πλευρό, σὲ θέση ἔντονα συνεσταλμένη. Στὴ στάση αὐτὴ ἔχουν δοθεῖ διάφορες ἐρμηνεῖες, ὅπως θέση ὕπνου, θέση ἐμβρύου καὶ ἄλλες παρόμοιες, ἐνῶ εἶναι προφανὲς ὅτι μὲ τὸ περιορισμένο μῆκος τοῦ τάφου ἀποφεύγεται ἐπίπονη ἐργασία καὶ συντομεύεται ὁ χρόνος σκαφῆς τοῦ λάκκου.

Ἀπὸ τὴν ἐτοιμασία τοῦ νεκροῦ, τὴν πιθανὴ ἔνδυσή του, τὴν τίμηση καὶ ὅλη τὴ νεκρικὴ τελετουργία δὲν γνωρίζουμε τίποτα. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι πίστευαν πὼς ὑπῆρχε ζωὴ, τουλάχιστον γιὰ κάποιο διάστημα μετὰ τὸ θάνατο, γιατί ὁ νεκρὸς εἶχε ἀνάγκη ὄχι μόνο νὰ τραφεῖ, ἀλλὰ νὰ ντυθεῖ καὶ νὰ στολιστεῖ ἀκόμα. Στὸν τάφο τῆς Ἀγορᾶς εἶχαν τοποθετηθεῖ μαζὶ τοῦ δύο ἀγγεῖα, ποὺ ἦταν κάποτε γεμάτα προμήθειες, ἐνῶ δίπλα στὸ νεκρὸ τοῦ Μαραθῶνος βρέθηκαν πολλὲς χάντρες περιδεραίου, καλὰ φυλαγμένες μέσα σὲ σκεπασμένο ἀγγεῖο [εἰκ. 64].

ΕΙΔΩΛΙΑ

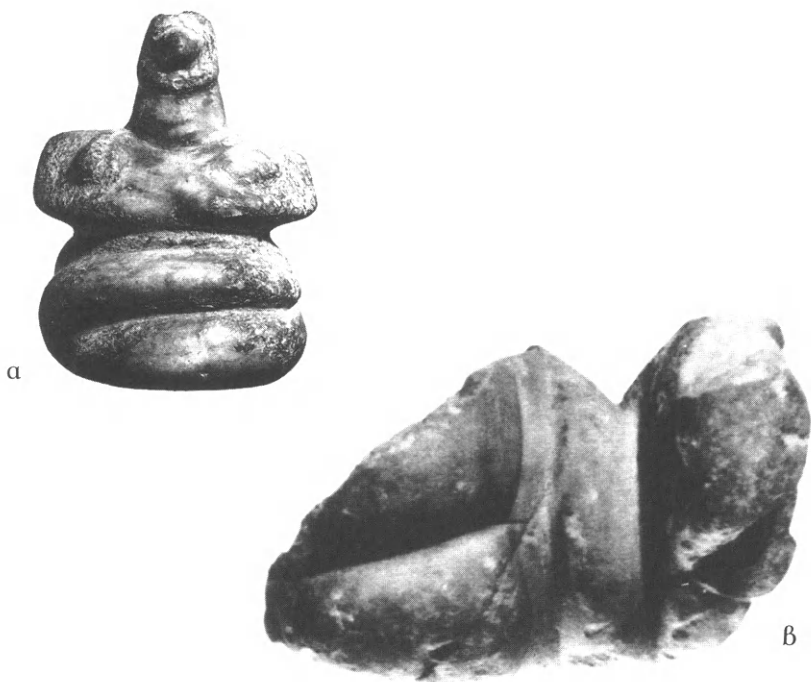
Συχνά μέσα στα έρείπια, ανάμεσα στα διάφορα κατάλοιπα των οικισμών, βρίσκονται μικρά ανθρώπινα ειδώλια σε διάφορα μεγέθη, συνήθως όμως έχουν ύψος 10-12 εκ. Τα πολλά είναι πήλινα, λίγα τα λίθινα και σπάνια τα ειδώλια από άλλα διαφορετικά υλικά. Περισσότερα και πολύ γνωστά είναι τα γυναικεϊα, πολύ λιγώτερα τα ανδρικά, αρκετά πλάθονται χωρίς ένδειξη φύλου, ενώ βρίσκονται και απλά μέλη, όπως χέρια, πόδια ή και κεφάλια, που έγιναν εξ αρχής ξεχωριστά. Άλλη κατηγορία παριστάνει ζώα και πουλιά σε είδη που κάποτε μπορούμε με σιγουριά να αναγνωρίσουμε. Ακόμα, υπάρχουν λίγα σκεύη και αντικείμενα, όπως επιπλα, φούρνοι, σπίτια και, τέλος, σύνολα με σκηνές της καθημερινής ζωής⁸⁸.

Τα ειδώλια βρίσκονται στους οικισμούς, μέσα και έξω από τα σπίτια, αλλά όχι σε τάφους. Με ποιο ακριβώς τρόπο χρησιμοποιούσαν και διατηρούσαν αυτές τις ανθρώπινες κυρίως απεικονίσεις δεν μπορούμε ακόμα να εξηγήσουμε. Σίγουρα δεν ήταν απλά διακοσμητικά αντικείμενα και πρέπει να είχαν κάποια σχέση με τη συμπαθητική μαγεία. Σε μερικές θέσεις βρέθηκαν σε κτίσματα που θεωρούνται ιερά, αλλά και αυτών η λειτουργία είναι πολύ ασαφής. Βέβαιο πάντως είναι ότι η δύναμη της φύσεως, των θεών και των δαιμόνων προκαλούσε ανησυχίες και ανασφάλεια στον άνθρωπο, που αναζητούσε προστασία από τα κακά πνεύματα με φυλαχτά, μαγικές προσφορές και μυστικές τελετουργίες.

Τα ανθρώπινα ειδώλια μπορεί να περιέκλειαν υπερφυσικές ιδιότητες και να απεικόνιζαν υποστάσεις που πίστευαν ότι στηρίζουν τα άτομα στον αγώνα τους με τη φύση και την τύχη. Τα παχύσαρκα γυναικεϊα, συνήθως αδέξια σχηματισμένα με υποτυπώδη ή αφύσικα χαρακτηριστικά, όρθια, καθιστά ή με λυγισμένα χέρια και πόδια, κρύβουν κάποιο συμβολισμό

[εἰκ. 73]. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ ἐλάχιστα, τὰ σπάνια ἀνδρικά πού ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση πολλῶν ὅτι τὰ παχύσαρκα παριστάνουν θεότητα τῆς γονιμότητας, αὐτὴ πού γνωρίζουμε καλύτερα στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς ἀπὸ ὅλο τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολή.

Γιὰ τὶς ἄλλες ὁμάδες ὑπάρχουν προτάσεις χρήσεως καὶ μπορεῖ ἡ ἐρμηνεῖα τοὺς νὰ διαφέρει ἀπὸ ἀπλὴ εἰκονιστική, βοηθητικὴ ἕως ἀποτροπαϊκή.

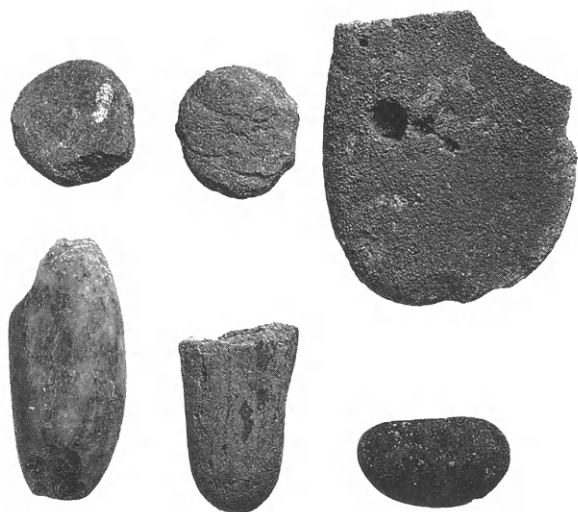
73. Γυναικεῖα Νεολιθικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορά (β) καὶ τὰ Πατήσια (α).

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περιγράψαμε κατὰ φάσεις ἦταν μία μόνο ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες τοῦ νεολιθικοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν οὐσία ὄχι ἡ σπουδαιότερη. Ἀγγεῖα κατασκευάζονταν ἐπίσης ἀπὸ λίθο ἀλλὰ εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ σκληρότητα τοῦ ὑλικοῦ, τὰ πρωτόγονα μέσα καὶ ἡ περιορισμένη δυνατότητα διαμορφώσεως πλαστικῶν σχημάτων ἀφήνουν λίγα περιθώρια ἐργασίας στοὺς ἱκανοὺς λιθοξόους. Στὴν Ἀττικὴ χρησιμοποιήθηκε ἄρκετὰ τὸ μάρμαρο τῆς Πεντέλης μὲ τὴν ἐλκυστικὴ λευκότητά του, καθὼς καὶ μαλακώτεροι λίθοι, ἀβεστόλιθοι, ψαμμόλιθοι καὶ μερικοὶ ἡφαιστειογενεῖς, ποὺ ἴσως ἦταν ἰδιαίτερα πολὺτιμοι γιὰ τὸ ἐξωτικὸ ὑλικὸ ποὺ περιεῖχε λαμπυρίζοντα κρυσταλλικὰ συσσωματώματα. Παράλληλα ὑπῆρχαν ἄλλα ἀντικείμενα καὶ κατασκευὲς ἀπὸ φθαρτὲς ὕλες, χαμένες πιά ὀριστικά, ὅπως τὰ ξύλινα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, τὰ καλάθια καὶ οἱ ψάθες, τὰ δερμάτινα καὶ ὑφαντὰ ἐνδύματα καὶ κυρίως τὰ πλοῖα.

Τὰ ἐργαλεῖα, κατασκευασμένα συχνὰ μὲ ὑπομονὴ καὶ θαυμαστὴ ἐπινόητικότητά, ἐξυπηρετοῦσαν ἄρκετὰ ἱκανοποιητικὰ τὸν ἄνθρωπο στὸν οἰκισμὸ καὶ στοὺς ἀγρούς. Νέους ξεχωριστοὺς τύπους καὶ διαφορετικὲς κατηγορίες δὲν ἔχουμε στὴν Ἀττικὴ⁸⁹. Οἱ ἀρχὲς τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς οἰκονομίας ἦταν γενικὰ ὅμοιες σὲ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁹⁰ καὶ ἔτσι μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι αὐτὲς ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλοῦ θὰ ἴσχυαν καὶ στὴν Ἀττική.

Τὰ ἐργαλεῖα ἦταν κυρίως ἀπὸ λίθο, κόκκαλο, ξύλο καὶ θαυόσματα κεραμεικῆς. Τὰ λίθινα πρέπει νὰ τὰ διακρίνουμε σὲ δύο μεγάλες ομάδες. Πέτρες, ποὺ ἔχουν λίγο-πολύ κατάλληλο σχῆμα καὶ ἀντοχή, λειαίνονται στὸ ἓνα ἄκρο, στὴ μία ἐπιφάνεια ἢ πλευρὰ καὶ μεταβάλλονται σὲ ἀποτελεσματικὸ ἐργαλεῖο⁹¹ [εἰκ. 74-75]. Τριπτῆρες, μυλόπετρες, ἀξίνες, πελέκεις αὐτοτε-

74. Ποταρίσιες πέτρες από τη Νέα Μάκρη διαμορφωμένες σε εργαλεία.

75. Λίθινοι πελέκες από τη Νέα Μάκρη.

λεῖς ἢ στερεωμένοι σὲ ξύλινες καὶ ὀστέινες λαβὲς ἐξυπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπο στὸ νοικοκυριό ἢ στὸ χωράφι⁹² [εἰκ. 76].

Αὐτὰ τὰ μεγάλα ἐργαλεῖα χωρὶς νὰ εἶναι λίγα, δὲν εἶναι καὶ πολλά. Ἀντίθετα, πολλά, πάρα πολλά, εἶναι τὰ μικρὰ πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς κοφτεροὺς ἡφαιστειογενεῖς λίθους, τὸν καστανὸ πυρίτη καὶ ἐδῶ, στὴν Ἀττική, κυρίως τὸ μαῦρο ὄψιανό [εἰκ. 77-78]. Ἀπὸ μικρὸ πυρήνα καὶ μὲ κατάλληλη κρούση σχηματίζονται πολλὰ τεμάχια μὲ ποικίλες μορφές καὶ γιὰ διάφορες χρήσεις [εἰκ. 79]. Λεπίδες, ξέστρα, σουβλιά, μαχαίρια, ξυράφια, δρεπάνια, πριόνια καὶ ὅποιοδήποτε ἄλλο κοφτερό

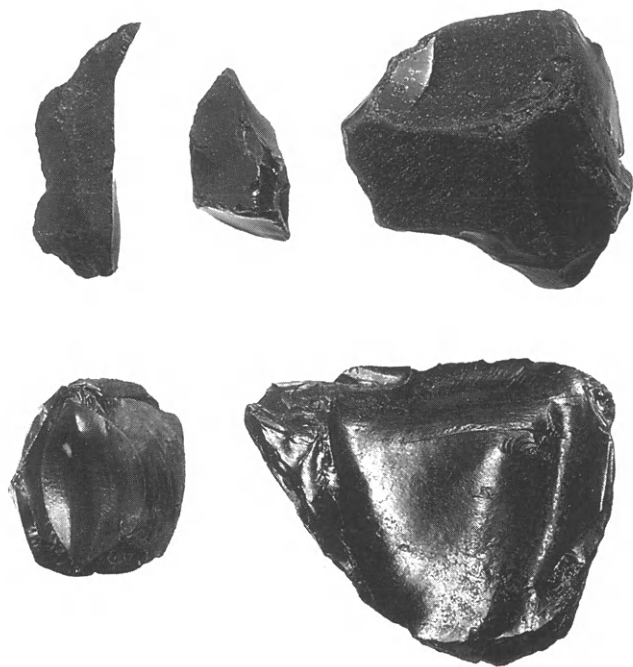
76. Ὅστὰ ζώων καὶ κέρατο διαμορφωμένα σὲ ἐργαλεῖα καὶ λαβές.

77. Όφιανός μαζί με άλλες πέτρες στη θέση Νύχια της Μήλου.

έργαλειο γινόταν από αυτές τις πέτρες⁹³. Όλοι οι οικισμοί της Αττικής, ιδίως της ανατολικής ακτής, παρουσίασαν τέτοια άφθονία έργαλείων, απολεπισμάτων, αλλά και πυρήνων⁹⁴, και γίνεται άμέσως φανερό ότι ήταν κέντρα έμπορίου και έπεξεργασίας του όψιανού.

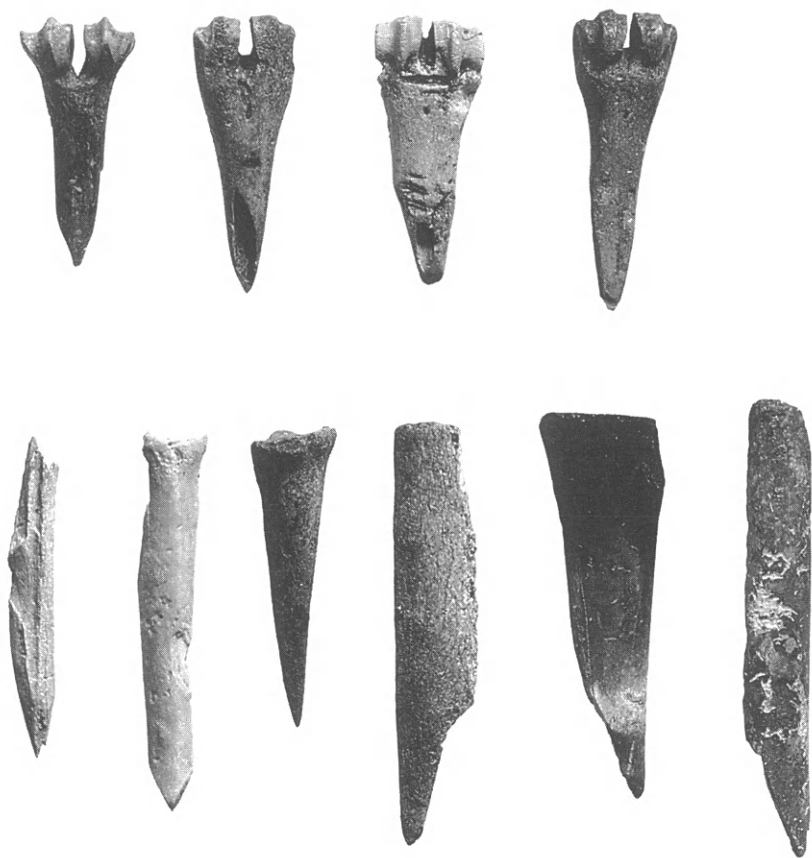
Έργαλεία από κόκκαλο ζώων [είκ. 80-81] είναι κατάλληλα για λεπτότερες έργασίες, για όπου δεν άσκειται μεγάλη πίεση⁹⁵. Τα περισσότερα που βρίσκουμε είναι σουβλιά, σπάτουλες και βελόνες με μακριά όπη για να περνά το νήμα.

78. Κορμάτια άκατέργαστου όψιανού από τη Μήλο.

79. Λεπίδες καὶ (κάτω) πυρῆνες ὀφριανοῦ τῆς Μήλου ἀπὸ τὴ Νέα Μάκρη.

80. Αίχμηρά οστέινα εργαλεία από τη Νέα Μάκρη.

81. Αίχμες, σπάτουλες και στο άκρο δεξιά δύο κυλινδρικές λαβές από κόκκαλο.

Σὰν ἐργαλεῖα ὅμως φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν καὶ κομμάτια σπασμένων ἀγγείων⁹⁶. Τὸ ὑλικὸ ἦταν ἄφθοно, πολὺ πρόχειρο καὶ ἀχρηστευμένο. Γιὰ δευτέρη χρήση ἐπιλέγονται κομμάτια ποὺ εἶχαν ἐξ ἀρχῆς κάπως κατάλληλο σχῆμα καὶ στὴ συνέχεια, μὲ μικρὴ βελτίωση καὶ ἀνάλογη διαμόρφωση, τὸ ὄστρακομποροῦσε νὰ μεταβληθεῖ σὲ ξέστρο, κουτάλι, σπάτουλα, βέλος καὶ ἄλλα εἶδη ποὺ δὲν εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε [εἰκ. 82].

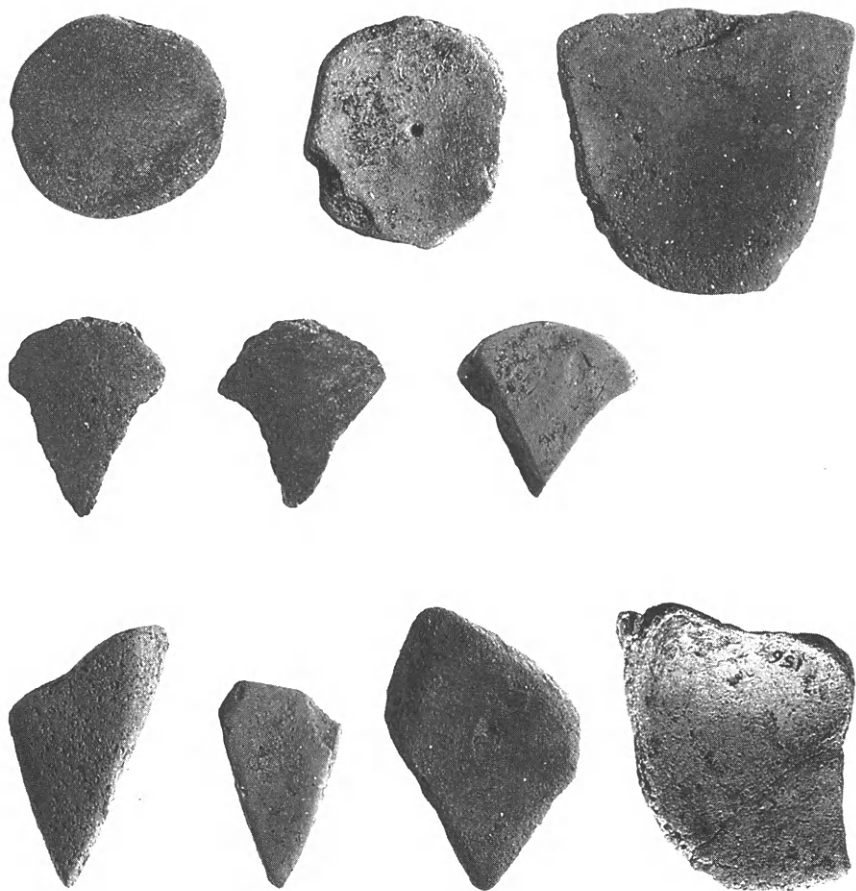
Συνεχὴς φροντίδα τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ἡ ἐξασφάλιση τοῦ καθημερινοῦ φαγητοῦ. Κύρια τροφή ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς τὸ κρέας ἀπὸ ἄγρια καὶ ἐξημερωμένα ζῶα, καθὼς καὶ τὰ φάρια⁹⁷. Σὲ ὅλους τοὺς οἰκισμοὺς βρίσκονται ἄφθονα κόκκαλα προβάτων, γίδας, χοίρου, βοοειδῶν, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἄγρια, ἐλεύθερα ζῶα, ὅπως πουλιά, λαγούς, νυφίτσες, ἐλάφια, ἀγριόχοιρους κ.ἄ.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς θάλασσας ἔφερναν στὸν οἰκισμό τοὺς φάρια ποὺ ἔπιαναν μὲ καράκι, μὲ καλάθι βουλιαγμένο στὸ βυθὸ καὶ μὲ κάποιου εἶδους δίχτυα. Μερικοὶ ψαράδες πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα ἐξασκημένοι καὶ ἱκανοί, ἀφοῦ κατόρθωναν νὰ πιάσουν τὸν τόννο, φάρι μεγάλο καὶ βαρὺ, ποὺ ἀλιεύεται ὀρισμένη ἐποχὴ μὲ γερὰ δίχτυα καὶ ἰδιαίτερο τρόπο⁹⁸.

Τὰ παλαιότερα καλλιεργημένα φυτὰ ἦταν σιτάρι, κριθάρι καὶ διάφορα ψυχανθῆ, ὅπως τὰ ψασόλια, οἱ φακές, ὁ ἀρακάς κ.ἄ.⁹⁹. Καλὴ καὶ ἀρκετὴ τροφή ἔδιναν ἐπίσης οἱ καρποὶ τῶν δέντρων ποὺ ὠρίμαζαν χωρὶς ἰδιαίτερες φροντίδες. Ἀπὸ τὴ γύρη καὶ τοὺς σπόρους, ποὺ ἐντοπίζονται μέσα στὸ χῶμα τῶν ἀνασκαφῶν, γνωρίζουμε ὅτι ὁ νεολιθικὸς ἄνθρωποςμποροῦσε νὰ μαζέψει σῦκα, μῆλα, ἄγρια ἀχλάδια, καρύδια, ἀμύγδαλα, κάστανα, μοῦρα, ψυστίκια, ἄλλα καὶ τὸ μέλι ποὺ ἀπόθεταν οἱ μέλισσες μέσα σὲ φάθινες κυψέλες.

Στὶς ἔτοιμες καὶ πρόχειρες τροφέςμποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε πολλὰ ἄγρια χόρτα ἢ βλαστάρια καὶ βολβούς. Τὰ

σαλιγκάρια, ψημένα στη χόβολη, αποτελούσαν συχνό έδεσμα [εϊκ. 83], ενώ όσοι έμεναν στην παραλία μάζεuan καβούρια, άχινούς, πίννες, άχιβάδες και άλλα όστρακοειδή¹⁰⁰ [εϊκ. 84].

82. Κορμάτια κεραμεικῆς διαμορφωμένα σε εργαλεία, από τη Νέα Μάκρη.

83. Σαλιγκάρια μέσα σέ έστία τής Νέας Μάκρης.

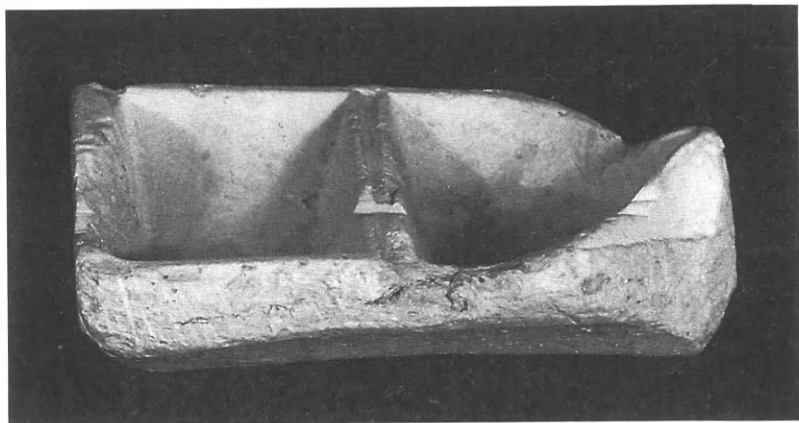

84. Θαλασσινά όστρεα. Υπολείμματα τροφής από τη Νεολιθική έποχή.

Πλοῖα καὶ ἐπικοινωνίες

Λίγα, πολὺ λίγα πῆλινα ἀντικείμενα λέγεται ὅτι εἰκονίζουν «πλοῖα» τῆς ἐποχῆς καὶ ὅλα αὐτὰ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θεσσαλία, σὲ οἰκισμοὺς μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα¹⁰¹. Ἡ ἀπλούστατη μορφή τους σὲ σχῆμα κοίλου μονόξυλου, χωρὶς ἰδιαίτερες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, δυσκολεύει τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἐρμηνείας τους. Μόνο ἓνα πλατύτερο πεντάπλευρο κοῖλο ἀντικείμενο μὲ ἐγκάρσιο χώρισμα ἀπολήγει σὲ καρίνα, ἔχει μία μυτερὴ τριγωνικὴ ἀνυψωμένη «πλώρη» καὶ εὐθύγραμμη «πρύμνη» [εἰκ. 85].

Αὐτὰ τὰ ὑποθετικὰ ὁμοιώματα πλοίων χρονολογοῦνται ὅλα στὴ Νεώτερη ἢ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν καμιά σχέση μὲ πραγματικὰ σκάφη, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ θάλασσα καὶ τὰ κύματα τοῦ Αἰγαίου. Πλοῖα ὅμως ὑπῆρχαν καὶ μάλιστα τέτοιας ἀντοχῆς, ὥστε νὰ μεταφέρουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἐμπόρευμά του ἀπὸ τὴ Στερεὰ στὶς Κυκλάδες καὶ ἀκόμα μακρύτερα. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ

85. Πῆλινο ὁμοίωμα πλοίου ἀπὸ τὸ Τσαγκλὶ τῆς Θεσσαλίας.

πάντα ὁ ὄψιανὸς τῆς Μήλου, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ πολὺ νωρὶς, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ μεγάλο ἀκόμα διάστημα, μέχρι τὸ τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, τὰ πλοῖα διασχίζανε τὸ Αἰγαῖο, ἀλλὰ τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων ἦταν ἀκατοίκητα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν τόλμησαν ἀμέσως νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα, χειμῶνα καλοκαίρι μὲ τὶς γυναῖκες, τὰ παιδιὰ καὶ τὰ κοπάδια τους στὴ μέση τοῦ πελάγους, χωρὶς νὰ ἔχουν ἄμηση ἐπαφῇ μὲ τὴν ξηρὰ. Ἄσχετα μὲ αὐτά, τὸ ἐμπόριο ὄψιανου ἦταν ὀργανωμένο καὶ ἡ μεταφορὰ του στηριζόταν σὲ ἐξασκημένους καὶ ἱκανότατους ναυτικούς ποὺ ἀκολουθοῦσαν καθιερωμένους θαλάσσιους δρόμους¹⁰².

Σύμφωνα μὲ βασικοὺς κανόνες ναυσιπλοΐας, αὐτοὺς ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς ἀνέμους, τὰ ρεύματα καὶ τὸ ἴδιο τὸ πέλαγος, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴ Μῆλο εἶναι κατ' εὐθείαν γραμμὴ ἀδύνατον. Ἀκόμα καὶ σήμερα φρόνιμο εἶναι γιὰ τὰ ἐλαφρὰ πλοίαρνα νὰ ἀνεβαίνουν τὴν ἀκτὴ, μέχρι περίπου τὸ ὕψος τῆς Αἴγινας, καὶ ὕστερα νὰ γυρίζουν ΝΑ. πρὸς τὰ νησιὰ¹⁰³. Ἔτσι φαίνεται ὅτι τὸ βάρος, ἀλλὰ καὶ τὸ προνόμιο τῆς μεταφορᾶς τοῦ ὄψιανου ἔπεφτε κατὰ μεγάλο μέρος στὴν Ἀττικὴ.

Αὐτὲς οἱ ἀπλὲς περὶ ναυτιλίας γνώσεις φανερώνουν τὶς βασικὲς καὶ περίπου ὑποχρεωτικὲς διαδρομὲς. Παράλληλα, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς γνωρίζουμε ὅτι οἱ μεγάλες ποσότητες ὄψιανου, κατεργασμένου καὶ ἀκατέργαστου, ἔχουν βρεθεῖ σὲ παράκτιους οἰκισμοὺς τῆς Ἀττικῆς, ὅπως στὴ Νέα Μάκρη καὶ στὸ Πούσι Καλογέρι τῆς Βραυρῶνος. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς ὁ δρόμος γιὰ τὴ Μῆλο μοιάζει εὐκόλος καὶ σχεδιασμένος ἀπὸ τὴ φύση [εἰκ. 86]. Ἡ μία διαδρομὴ περνáει ἀπὸ τὰ νησιὰ Τζιά, Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο καὶ Κίμωλο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα σχηματίζεται μιὰ ἄλλη, μακρύτερη, μὲ τὰ νησιὰ Ἄνδρο, Τήνο, Μύκονο, Νάξο καὶ Πάρο¹⁰⁴.

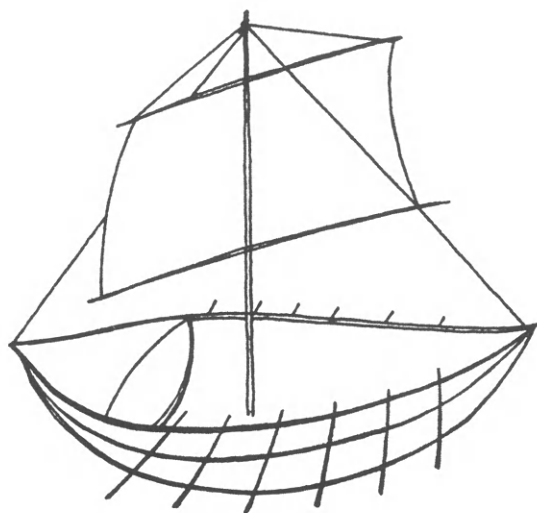

86. Χάρτης με ένδειξεις ναυτικῶν δρόμων.

Τὰ ἴδια στοιχεῖα, ἂν τὰ πλουτίσουμε μὲ ὀρισμένες ἀπλὲς σκέψεις, σκιαγραφοῦν τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ πλοίου τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς¹⁰⁵. Κατ' ἀρχὴν δεχόμεστε ὅτι σὲ ἓνα τέτοιο ταξίδι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ᾔταν μόνος, ἀλλὰ εἶχε ἀνάγκη βοήθειας καὶ συντροφιάς. Πέντε μὲ ἕξι ἄτομα καὶ μᾶλλον περισσότερα θὰ ᾔταν ἀπαραίτητα, γιὰ νὰ ἐναλλάσσονται στὰ κουπιά. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ ὑπῆρχε ἐπὶ πλέον κάποιου εἶδους ἰστόιο ἀπὸ ὕφασμα ἢ δέρμα, ὀρθογώνιο, στερεωμένο σὲ κεντρικὸ κατάρτι, γιὰ νὰ αὐξάνει τὴν ταχύτητα τοῦ πλοίου καὶ νὰ ξεκουράζει τοὺς κωπηλάτες [εἰκ. 87-89]. Ἀκόμα, πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὸ σκάφος, κατασκευασμένο ἀπὸ ἐνωμένες σανίδες ἢ λεπτοὺς κορμούς, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου καὶ γι' αὐτὸ δὲν θὰ ἔμοιαζε μὲ τὶς ἀπλὲς

87. Ἀπεικόνιση πλοίου σὲ μινωικὸ σφράγισμα (1500 π.Χ.) μὲ κουπιά καὶ ὀρθογώνιο ἰστόιο στερεωμένο σὲ ἓνα κατάρτι.

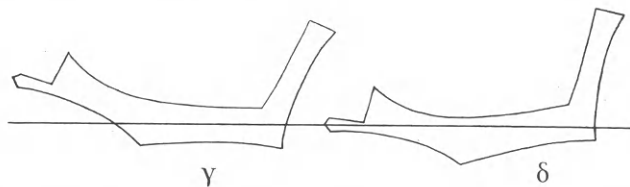
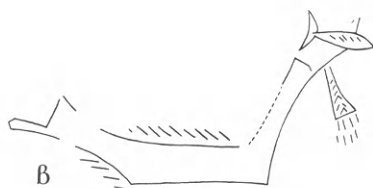
88. Σχηματική παράσταση «πλοίου» με κουπιὰ καὶ ὀρθογώνιο ἱστόιο στερεωμένο σὲ ἓνα κατάρτι.

κατασκευὲς τῶν ποταμόπλοιων. Γιὰ νὰ μὴν μπαίνει μέσα τὸ κύμα ἔπρεπε ἀσφαλῶς νὰ εἶχε ἀνασηκωμένη πλώρη καθὼς καὶ κάποια καρίνα γιὰ νὰ μὴν ἀνατρέπεται. Τὸ πηδάλιο στὴν πρύμνη ἦταν εὐκόλη προσθήκη, ἀρκεῖ νὰ τὸ εἶχαν σκεφθεῖ. Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ χωρὶς ἱστόιο, ἀποδίδουν μεταγενέστερα σχεδιάσματα σὲ πῆλινα κυκλαδικὰ σκεύη, καὶ τίποτα δὲν ἐμποδίζει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ νεολιθικὸς τύπος μεταδόθηκε καὶ διατηρήθηκε στὰ νησιὰ μέχρι τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ [εἰκ. 90].

Μὲ ἔξι καὶ πλέον ἄτομα πλήρωμα καὶ σκοπὸ τὴ μεταφορὰ ἐμπορεύματος, τὸ σκάφος πρέπει νὰ εἶχε μῆκος 6 ἕως 10 μέτρα καὶ δυνατότητα ἀντοχῆς φορτίου μισοῦ μέχρι ἑνὸς τόνου. Τὸ βάρος αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ μεγάλη ποσότητα ὀψιανοῦ,

89. Πλοιάρια στην Πορτογαλία με ιστίο στερεωμένο σὲ δύο κατάρτια.

90. α. Έγχρωμη ἀπεικόνιση πλοίου σὲ πρωτοκυκλαδικὸ σκεῦος, β. Σχέδιο τοῦ πλοίου, γ. Ἴσαλος γραμμὴ κατὰ τὸ σχέδιο, δ. Ἴσαλος γραμμὴ κατὰ τὴν ὀρθὴ θέσιν τοῦ πλοίου.

ιδίως ἂν τὸ ὑλικὸ εἶχε φορτωθεῖ μετὰ τὴν πρώτη ἐπὶ τόπου χονδροειδῇ διαμόρφωση σὲ πυρῆνες¹⁰⁶.

Ἡ μέση ταχύτητα αὐτοῦ τοῦ σκάφους, ιδίως ἂν δὲν εἶχε ιστίο, ἦταν ὅπωςδήποτε μικρή, ἀλλὰ μὲ καλὸ καιρὸ μποροῦσε νὰ καλύψει 10-15 ναυτικά μίλια τὴν ἡμέρα. Κατάλληλες ἐποχὲς γιὰ τὰ ταξίδια ἦταν ἡ ἄνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, γιὰτὶ ὅλοι θὰ ἀπέφευγαν τὶς τρικυμίες τοῦ χειμῶνα καὶ τὰ ἐπικίνδυνα καλοκαιρινὰ μελτέμια. Ἔτσι ὑπολογίζεται ὅτι 12-13 ὥρες ὑπῆρχε φῶς καὶ ἂν ξεκινοῦσαν τὸ χάραμα ὥς τὸ βράδυ μποροῦσαν νὰ πιάσουν στεριά, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀνάγκη προσανατολισμοῦ ἀπὸ τὰ ἄστρα. Τὴν πορεία τους καθόριζαν τὰ ρεύματα καὶ οἱ ἄνεμοι, ἀλλὰ οἱ ταξιδιώτες αἰσθάνονταν περισσότερο ἀσφαλεῖς, ὅταν μποροῦσαν νὰ βλέπουν γύρω τους καί, ἀκόμα καλύτερα, ὅταν ἔβλεπαν συνέχεια, χωρὶς νὰ χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους, κάποιο κομμάτι ξηρᾶς¹⁰⁷. Ὅσο γιὰ τὸν καιρὸ, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ προβλέψουν τὴν κατάσταση ποῦ θὰ ἐπικρατοῦσε στὸ μικρὸ διάστημα τῆς μιᾶς ἡμέρας.

Μὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰ, πάρα πολλὰ ταξίδια καὶ χρόνια ἀποφάσισαν, ὥς φαίνεται, μερικοὶ ναυτικοὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στὰ νησιά. Δὲν ξέρουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ποιοὶ ἦταν οἱ πρῶτοι κάτοικοι καὶ ποιά στεριά ἄφησαν γιὰ νὰ μείνουν στὶς Κυκλάδες. Τὰ μόνια ἀσφαλῆ στοιχεῖα ποῦ κατέχουμε ἀναφέρονται στὴ Νέα Μάκρη καὶ συνδέουν αὐτὴ εἰδικὰ τὴ θέση μὲ τὶς Κυκλάδες¹⁰⁸.

Ὁ παλαιότερος οἰκισμὸς τοῦ Κεντρικοῦ Αἰγαίου ἀνασκάφηκε στὴ νησίδα Σάλιαγκος, δίπλα στὴν Πάρο, καὶ στὰ εὐρήματα του ξεχωρίζουν πολὺ καθαρὰ δύο ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ κεραμικὴ του εἶναι ἰδιόμορφη μὲ καστανὴ σκοτεινόχρωμη, σχετικὰ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια καὶ μὲ λευκὰ βαρμένα κοσμήματα¹⁰⁹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Πελοπόννησο, στὴ Στερεά, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ἄλλην ὅψη καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ κυκλαδικὸς συν-

δυσασμός, βαθύ καστανό με λευκό, είναι γενικά άγνωστος¹¹⁰.

Τò δεύτερο, επίσης ιδιότυπο χαρακτηριστικό είναι μερικά λιθόστρωτα κυκλικά δάπεδα, που άνηκαν σέ αποθήκες σιταριού¹¹¹, κτισμένες σαν μικρά δωμάτια. Τò σχήμα τò σημειώνουμε ιδιαίτερα, γιατί σέ όλη τή Νεολιθική Έλλάδα οί αποθήκες ήταν ρηχοί λάκκοι, σκαμμένοι στή γή¹¹². Αὐτὲς οί δύο ιδιοτυπίες, που δέν παρατηροῦνται άλλοῦ, ὑπάρχουν ἀπὸ παλαιότερα χρόνια, ἀπὸ τή Μέση Νεολιθική ἐποχή, στή Νέα Μάκρη¹¹³. Ἡ κεραμική της μάλιστα εἶναι καλύτερη, σκοτεινόχρωμη, στιλπνή, με κοσμήματα σταθερότερα, ἐγγήρακα, γεμισμένα με λευκό πηλό.

Ακόμα ειδικότερα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τυπικά κοσμήματα τῆς Νέας Μάκρης, οί ἐνάλληλοι ρόμβοι στή σειρά, ἂν καὶ δέν εἶναι πολὺ συνηθισμένοι άλλοῦ, παρουσιάζονται στὰ νησιά σχεδιασμένοι πάντα με λεπτὲς γραμμὲς καὶ λίγο ἄτεχνα. Οί ὁμοιότητες αὐτὲς εἶναι καθοριστικές, γιατί δέν ἐντοπίζονται σέ συνήθεις κατασκευὲς ἢ διακοσμήσεις με μεγάλη διάδοση, ἀλλὰ σέ ἀπόλυτα συγκεκριμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ἀπαντοῦν μόνο στὶς δύο περιοχές, τὴ Νέα Μάκρη καὶ τὶς Κυκλάδες¹¹⁴. Πρότυπο ἀποτελεῖ βεβαίως ἡ παλαιότερη ἐφαρμογή με τὴν ἐπιμελημένη ἀπόδοση, ἐνῶ οί ἄπειροι τεχνίτες τῶν Κυκλάδων προσάρμοσαν τὶς μορφές, ὅπως μπορούσαν, στὶς δικὲς τους μειωμένες ικανότητες.

Απὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς συνάγεται ὅτι οί ναυτικοὶ τῆς Νέας Μάκρης ταξίδευαν συχνὰ στή Μῆλο γιὰ νὰ φορτώσουν ὄψιανό. Με τὸν καιρὸ τὰ νησιά που βρίσκονται στὸ δρόμο τους κατοικοῦνται καὶ πολὺ πιθανὸν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ ὀριστικά. Σίγουρα πάντως κατὰ τὶς συνεχεῖς μεταβάσεις τους οί ἄνθρωποι τῆς Νέας Μάκρης ἀναπτύσσουν σχέσεις με τοὺς τολμηροὺς Κυκλαδίτες καὶ μεταδίδουν στοιχεῖα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ τους στοὺς πρώτους, ἀπομονωμένους κατοίκους τῶν νησιῶν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰ λίγα συγκεντρωμένα ἢ σκόρπια καὶ κακῶς διατηρημένα εὐρήματα ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴν Ἀττικὴ διαγράφουν μία γενικὴ, ἀλλὰ ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Τὸ ἀκραῖο τμῆμα τῆς Στερεᾶς καὶ μάλιστα αὐτὸ ποὺ ἦταν στραμμένο στὴν Ἀνατολή, τράβηξε πολὺ νωρὶς τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὰ σημάδια ποὺ ἄφησε πίσω του, φαίνεται νὰ ἦρθε ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἔμεινε κοντὰ της, γυρνώντας τὴν πλάτη του στὴν ἐνδοχώρα. Ἡ φύση σὲ αὐτὸ τὸν τόπο δὲν μπορούσε ἀκόμα νὰ τοῦ προσφέρει ἀρκετά. Τὰ ποτάμια δὲν εἶχαν ὑπολογίσιμη καὶ σταθερὴ ἀπορροή γιὰ νὰ ἀποτελέσουν σοβαρὸ παράγοντα τῆς ἐπιβιώσεώς του, ἡ γῆ δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐφορῃ, ἐνῶ τὰ βουνὰ μὲ τὰ θηράματά τους, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς, ἦταν εὐκόλα προσιτὰ ἀπὸ τὰ παράλια.

Ἀρκετοὺς αἰῶνες, κάτι λιγώτερο ἀπὸ χίλια χρόνια, φαίνεται νὰ ἔζησε ὁ ἄνθρωπος στοὺς οἰκισμοὺς μὲ πολὺ πρόχειρα μέσα, μὲ μόνα ἐφόδια τὶς πολὺτιμες ἐμπειρικὲς γνώσεις του. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς πιὸ πρόσφατες ἦταν ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ τέχνη τῆς κεραμεικῆς. Κατὰ καιροὺς ἔβγαινε ἀπὸ τὸ χωριό του, ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἄλλους οἰκισμοὺς, ἀντάλλασσε προϊόντα ἢ πρῶτες ὕλες καὶ γνώριζε μεθόδους ἀπὸ διάφορες ὀμάδες ποὺ κατοικοῦσαν γύρω του. Οἱ μετακινήσεις γίνονταν ἀπὸ τὴ θάλασσα, γιালό-γιαλό, καὶ ἔτσι ἔφθασε μέχρι τὴ Βοιωτία καὶ τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο.

Ξαφνικὰ ἡ κατάστασις ἀλλάζει. Νέοι ἄνθρωποι, ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει ἐξελιγμένες τεχνικὲς, ἔρχονται ἀπὸ μακριὰ καὶ ἐγκαθίστανται μέσα στὰ σχηματισμένα χωριὰ τῆς Ἀττικῆς ἢ κτίζουν δικoὺς τοὺς οἰκισμοὺς. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὀνομάζουμε Μέση Νεολιθικὴ. Ἡ συνάντησις τῶν διαφορετικῶν ὀμάδων ὑπῆρξε εἰρηνικὴ, χωρὶς συγκρούσεις, γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ ἀποδέ-

χθηκαν άμέσως τις βελτιωμένες μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οί νέοι, φρόντισαν να έπωφεληθούν από αυτές και κατόρθωσαν να τις προσαρμόσουν στα δικά τους μέτρα.

Τώρα αρχίζουν να κτίζουν γερά σπίτια, ένισχυμένα στους τοίχους με ξύλινο σκελετό, ένω την ίδια στιγμή πλέκουν έκει δίπλα τις παλιές καλύβες με κλαδιά. Τώρα μαθαίνουν να συντηρούν τρόφιμα και άλλα φθαρτά ύλικά σέ αποθήκες που αερίζονται, και διαμορφώνουν, όπως και σήμερα, τη θέση του μαγειρείου έξω, στο ύπαιθρο, για να γλιτώσουν τὰ σπίτια τους από τόν καπνό. Με γενικώτερα έργα εύκολύνουν τη ζωή μέσα στο χωριό, στρώνοντας δρόμους με πέτρες και άνοίγοντας πηγάδια για νερό.

Τα κοινά πύλινα σκεύη τους γίνονται τώρα πιό σταθερά, ένω βρίσκουν τρόπους να κατασκευάζουν λεπτά άγγεία με κομψή έμφάνιση. Πολλά είναι στιλπνά σκοτεινόχρωμα, άλλα έχουν λευκά σταθερά σχέδια που γίνονται με ειδικό πηλό που βάζουν μέσα σέ έγχαράξεις, ένω πολυτελέστερα είναι μερικά λευκά, όλόλευκα, φτιαγμένα με άργιλο καολίνη, που μεταφέρουν οί ναυτικοί από τη μακρινή Μήλο.

Τα χρόνια περνούν και οί άνθρωποι της Άττικής βρίσκουν συνεχώς τρόπους να βελτιώσουν την καθημερινή τους ζωή. Παραμένουν οί καλοί, έπιδέξιοι ναυτικοί, που διασχίζουν συχνά τις θάλασσες και κατεβαίνουν την κατάλληλη έποχή μέχρι τη Μήλο, για να άποκτήσουν και να έμπορευθούν τόν πολύτιμο όψιανό. Στη Νεώτερη Νεολιθική δέν έχουν να επιδείξουν έντυπωσιακές ανακαλύψεις, άλλα παρακολουθούν τις εξέλιξεις και βρίσκονται σέ συνεχή έπαφή με τó γύρω κόσμο, κυρίως τη Βοιωτία και την Πελοπόννησο. Πληροφορούνται και δοκιμάζουν τούς νεωτερισμούς της έποχής, είναι όμως άξιοπρόσεκτο πώς ό,τι δέν τούς ταιριάζει παραμελείται και έγκαταλείπεται. Στο μεγάλο οίκισμό της Νέας Μάκρης, οί κεραμείς διακοσμούν τὰ άγγεία τους μόνο με τὰ χαραγμένα σχέ-

δια, ἐνῶ ἀπορρίπτουν καὶ μετὰ τὶς πρῶτες δοκιμὲς ἀποβάλλουν τὴν πολὺ κοινὴ καὶ εὐκολώτερη τεχνικὴ τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως.

Ἡ ἀνάπτυξη στὰ χωριὰ πρέπει νὰ ἦταν οὐσιαστικὴ καὶ ὁ κόσμος γνωρίζει πᾶς καλὰ τὴν ὑπαιθρο. Τώρα, στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ, οἱ οἰκισμοὶ πυκνώνουν καὶ ἀρκετοὶ νέοι σχηματίζονται στὴν ἐνδοχώρα, κοντὰ σὲ δρόμους φυσικοῦς. Ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς σημειώνουμε ἰδιαίτερα τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀθηνῶν στὶς κλιτύς τῆς Ἀκροπόλεως, στὴ θέση ποὺ ἔμελλε νὰ προσελκύσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν κατοίκηση, χωρὶς διακοπή, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέχρι σήμερα.

Μέσα στὴν ἴδια περίοδο παρατηροῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῆς Ἀττικῆς ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ, βοηθητικά, μερικὰ σπήλαια. Ἡ κατοίκηση στὰ χωριὰ δὲν ἀραιώνει, ἀλλὰ ὁμάδες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικὲς ἢ ἐποχιακὲς ἐργασίες προτιμοῦν τὴ στέγασή τους στὰ φυσικὰ καταλύματα. Βοσκοὶ καὶ γεωργοὶ μεταφέρονται ἐκεῖ μέσα, ὅσο διάστημα χρειάζεται, ἀλλὰ διατηροῦν πάντα τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς οἰκισμοὺς τους.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονός τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ἐποικισμὸς τῶν Κυκλάδων. Γνωρίζουμε ὅτι ἐπὶ χιλιάδες χρόνια ἀπὸ διάφορα σημεία οἱ ναυτικοὶ τῆς ἡπειρωτικῆς χώρας μεταφέρουν καὶ ἐμπορεύονται τὸν ὄψιανὸ τῆς Μήλου. Κανεὶς ὅμως δὲν τολμᾷ στὴν ἀρχὴ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Αἶγαϊο. Οἱ πρῶτοι οἰκισμοὶ σὲ πολλὰ νησιά σχηματίζονται τώρα, στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ.

Πολλὲς θεωρίες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀρχικὴ πατρίδα τῶν Κυκλαδιτῶν. Συγκεκριμένες ὅμως μαρτυρίες μὲ ἀπτὰ στοιχεῖα ἔχουμε, ἕως τώρα, μόνο ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ ἐπίτευγμα τῶν ναυτικῶν τῆς Νέας Μάκρης. Ὅπως φαίνεται, μερικοὶ ἔμποροι, ἐξοικειωμένοι μὲ τὴ θάλασσα, αὐτοὶ ποὺ μετέφεραν τὸν ὄψιανὸ καὶ τὸν καολίνην στὸν τόπο τους, ἀποφάσισαν κάποτε νὰ

ἐγκατασταθοῦν στὰ νησιά. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν σημαδέψει μερικές θέσεις, πού γνώριζαν ἀπὸ τοὺς σταθμούς τους στὰ μακρινὰ ταξίδια τους.

Ἔτσι, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα καὶ ἐνίωσαν ἀρκετὰ ἀσφαλεῖς, ἀποφάσισαν, ὅχι μόνοι τους, ἀλλὰ μὲ ἀρκετοὺς ἄλλους πού ἔρχονταν ἀπὸ διάφορα σημεῖα καὶ εἶχαν τὸν ἴδιο στόχο, νὰ μείνουν μόνιμα στὰ νησιά, γιὰ νὰ συνεχίσουν ἀπὸ τὶς νέες πατρίδες τους τὸ ἐπικερδὲς ναυτικὸ ἐμπόριο.

Τὸ τέλος τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ἔρχεται μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ χαλκοῦ στὶς ἀγορὲς τοῦ Αἰγαίου. Σκεύη, ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα, ὅλα μποροῦν νὰ γίνουν ἀπὸ τὸ νέο ὑλικό, χυτὰ, σὲ ὅποιο σχῆμα καὶ μέγεθος τοὺς δώσουν οἱ τεχνίτες, ἐνῶ εἶναι ἐπὶ πλέον γερὰ καὶ πολὺ ἀνθεκτικά. Ὅλοι θέλουν νὰ ἀποκτήσουν χάλκινα εἶδη, ἐλάχιστοι ὅμως μποροῦν. Στὴν ἀρχὴ τὸ μέταλλο εἶναι πολὺ ἀκριβὸ καὶ ἡ κατεργασία του γενικά, ἀπὸ τὴν ἐκκαρμίνευση μέχρι τὴ διαμόρφωσή του σὲ ἀντικείμενα, ἀπαιτεῖ εἰδικὲς γνώσεις. Γιὰ μεγάλο διάστημα ὁ λίθος καὶ ὁ πηλὸς παραμένουν τὰ κύρια ὑλικά στὴν Ὑπονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ Νεολιθικὴ. Αὐτὲς τὶς νέες προτιμήσεις ἀντιμετωπίζουν πρῶτοι οἱ κεραμεῖς, δίνοντας στὰ ἀγγεῖα σχῆμα καὶ χρῶμα μετὰλλινων. Ἡ ἐποχὴ θεωρεῖται μεταβατικὴ, ἀλλὰ οἱ δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς αὐξάνονται. Ἡ κίνηση μέσα στὸ χῶρό τους ἐντείνεται, πολλὲς ὁμάδες σχηματίζουν νέους οἰκισμούς, στὰ παράλια καὶ τὴν ἐνδοχώρα, καὶ ἐπικοινωνοῦν μετὰξὺ τους ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ τὴ θάλασσα.

Μὲ τὶς μετακινήσεις καὶ τὶς εὐρύτερες ἀνακατατάξεις οἱ σχέσεις ἀντιστρέφονται. Οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀττικῆς παραμένουν στὸν τόπο τους, ἀλλὰ δέχονται, αὐτοὶ τώρα, τὴν ἐντονὴ ἐπίδραση τῶν πληθυσμῶν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ θαρραλεοὶ καὶ προοδευτικοὶ ναυτικοὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν ἔφεραν τὴ ζωὴ στὰ νησιά καὶ σχημάτισαν κοινότητες, πού τελικὰ ἀπέκτησαν ταυτότητα, δικό τους χαρακτῆρα καὶ ρωμαλέα, ἀνεξάρτητη ζωή.

Αὐτὰ τὰ οὐσιαστικά κατορθώματα καὶ τεράστια βήματα ἔγιναν ἀπὸ κατοίκους τῆς Ἀττικῆς ποὺ εἶχαν ὀργανώσει τὴ ζωὴ τους στὸν οἰκισμὸ κατὰ τὸν τύπο τῆς ἀπλῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἀναγκασμένοι νὰ ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ φύση, τὴν ἀντιμετώπισαν ἀποτελεσματικά, μὲ τρόπους καὶ μέσα προστασίας, ποὺ κατὰ καιροὺς βελτίωναν. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπλοί, ἱκανοί, ἀκούραστοι, ἐπιτήδειοι, πολυμήχανοι, θαρραλέοι, ἐργάζονταν σκληρὰ καὶ ἐπίπονα, κατόρθωναν νὰ κινοῦνται ἐλεύθερα στὴ στεριά καὶ τὴ θάλασσα, καὶ γενικὰ εἶχαν ἐπιτύχει νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση καὶ τὴν ἀντιμετώπιση βασικῶν ἀναγκῶν. Μὲ δυὸ λόγια ἡ ζωὴ στὴ Νεολιθικὴ Ἀττικὴ δὲν διέφερε οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας μερικῶν λαῶν ποὺ βρίσκονται ἀκόμα κοντὰ στὴ φύση, μακριὰ ἀπὸ τὶς βελτιώσεις καὶ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ σύγχρονου τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ.

91. Ὁ ὄρμος τῆς Ραφίνας, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φυσικὰ λιμάνια τῆς Ἀττικῆς (φωτ. 1952).

ΘΕΣΕΙΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Ἀθῆναι – Ἀγορὰ

- 1) Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλευσινείου καὶ σὲ κοιλό-
τητες τοῦ βράχου κατὰ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου.
- 2) Φρεατοειδὴς τάφος Ν.ΝΑ II.
- 3) Γυναικεῖο εἰδῶλιο στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλευσινείου Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Immerwahr 1971, 1, 16-17, 19, 48, 52. Immerwahr 1982. Παντελίδου 1975, 39.

Ἀθῆναι – Ἀκρόπολις – Νότια κλιτύς

- 1) Ὑπολείμματα δαπέδου οἰκίας.
- 2) Τέσσερις λάκκοι ἀποθηκεύσεως.
- 3) Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ.
- 4) Πιθανὴ χρῆση σπηλαίων ὑπεράνω Ἀσκληπείου στὴ Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Levi 1930-31. Levi 1989. Immerwahr 1971, 3 καὶ σμρ. 15, 53. Παντελίδου 1975, 28-35, 48, 155-158. Σαπουνά-Σακελλαράκη Ἔ., ΑΕ 1985, 95-100. Diamant 1985, 95 καὶ 304-306.

Ἀθῆναι – Ἀκρόπολις – Δυτικὴ καὶ βόρεια κλιτύς

- 1) Εἰκοσιένα φρέατα Ν.ΝΑ II.
- 2) Κεραμεικὴ διάσπαρτη καὶ σὲ ἀνασκαφικὸ στρώμα: Ν.ΝΑ II.
- 3) Γυναικεῖο εἰδῶλιο: Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Immerwahr 1971, 1-50. Παντελίδου 1975, 36, 38. Broneer O., *Hesperia* 8, 1939, 405-406, εἰκ. 88 (εἰδῶλιο).

Ἀθῆναι – Ὀλυμπεῖον

- 1) Ὅτρακο Ν.ΝΑ II σὲ θέση κατάλληλη γιὰ ἴδρυση οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Παντελίδου 1975, 146.

Ἀκαδημία Πλάτωνος

1) Οικόπεδο ὁδῶν Κηφισοῦ καὶ Τηλεφάνους: κεραμικὴ Ν.ΝΑ II σὲ θέση πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Σταυρόπουλος Φ., ΠΑΕ 1955, 57. Travlos 1971, 42, εἰκ. 62.

2) Οικόπεδο Τριπόλεως 62: κεραμικὴ Ν.ΝΑ II, καὶ πιθανῶς Ν.ΝΑ I.

Βιβλιογραφία

Λυγκούρη-Τόλια Εὐ., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 33-34 καὶ ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 21.

Ἀνάβυσσος – Μεγάλο Λιθάρι

Κεραμικὴ ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Γουλανδρῆ 1996, 205.

Βάρκιζα (Αγία Μαρίνα)

Κεραμικὴ ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Σάμψων Ἀ., ΑΑ IX, 1976, 170-180.

Βρανάς

1) Μονὴ Ἀγίου Γεωργίου: Δύο βέλη ὀψιανοῦ Ν.ΝΑ I ἢ II.

Βιβλιογραφία

Diamant, JFA 4, 1977, 381-386.

2) Στὰ ὄρια τῶν ΜΕ τύμβων: Τάφοι ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Λιάγκουρας Ἀ., ΑΔ 29, 1973-74, Χρονικά, 67.

Βραυρῶν – Ἀκρόπολη

Κεραμικὴ Μ.ΝΑ καὶ Ν.ΝΑ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κλιτὸ τοῦ λόφου, ἐκτεθειμένα στὸ τοπικὸ Μουσεῖο.

Βιβλιογραφία

Ὁρλάνδος Ἀ., Ἔργον 1962, 35. Schachermeyr, ΑΑ 1962, 172. Θέμελης, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 122. Ἀντωνίου Ἀ., Βραυρῶν, 1990, 62.

Βρεξίζα (πλησίον ξενοδ. Golden Coast): Ἀναφέρεται ὡς θέση ΝΑ οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1.

Ἐλευσίς

1) Δύο θέσεις μὲ ΝΑ εὐρήματα.

Βιβλιογραφία

Mylonas G., Harvard Studies, Suppl. 1940, 11-12, Μέρος II, Κεφ. I. Δ XXIV.

2) Μαρμάρينو γυναικεῖο εἰδῶλιο τύπου Μ.ΝΑ στὸ Μουσεῖο Ἐλευσί-
νος, ἀγνώστου προελεύσεως.

Βιβλιογραφία

Μυλωνᾶς Γ., Προϊστορική Ἐλευσίς, 1932, 138-140.

Θορικός - Βελατούρι

Κεραμική Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Spitaels 1982.

Καβούρι (ὁδὸς Κενταύρων-Ἡλίου-Σελήνης)

Παραθαλάσσιο ὕψωμα μὲ ὑπολείμματα τοίχων καὶ κεραμική, ὡς
φαίνεται Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Κασιμή-Σούτου Μ., ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 36.

Καζάρμα (2 χλμ. δυτικά τῆς Ραφίνας)

Ἀναφέρεται ὡς θέση ΝΑ οἰκισμοῦ μὲ κεραμική ὅμοια μὲ τῆς Νέας
Μάκρης, ὡς φαίνεται Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Arch.Rep. 1955, 6. BCH 1955, 224. Theocharis 1956, 1. Diamant 1985, 378.

Κάτω Σούλι

Κεραμεική ΝΛ, μάλλον Ν.ΝΛ ΙΙ.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1. Μαστροκώστας Ε., ΑΑΑ VII, 1974, 1-7, εικ. 4α.

Κιάφα Θίτι

Παχὺ στῤῥωμα ἐπιχώσεως καὶ τεῖχος πάχους 0,90 μ.

Βιβλιογραφία

Ροζάκη Στ., ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 60-61. Dousougli, 1992, 227.

Λαγονήσι

Κεραμεική ΝΛ.

Βιβλιογραφία

Γουλανδρῆ 1996, 205.

Λούτσα

Ὑπολείμματα κτίσματος καὶ κεραμεική Ν.ΝΛ ΙΙ σὲ ἀπόσταση 500 μ. ἀπὸ τὴν παραλία. Σωστική ἀνασκαφή Κ. Εὐστρατίου τοῦ 1995-96.

Βιβλιογραφία

Ἀδημοσίευτα.

Νέα Μάκρη (ὁδὸς Μαυρίκου)

1) Ἀνασκαφή τμήματος οἰκισμοῦ Α.ΝΛ μέχρι Ν.ΝΛ ΙΙ.

Βιβλιογραφία

Παντελίδου Γκόφα 1991. Παντελίδου Γκόφα 1995.

2) Στὴν ἴδια περιοχὴ παλαιότερη ἀνασκαφή τάφρων.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1-29.

Παλαιὰ Κοκκινιά (παρὰ τὴν ὁδὸ Θεσσαλονίκης)

Ὑπολείμματα οἰκισμοῦ Ν.ΝΛ ΙΙ.

Βιβλιογραφία

Θεοχάρης Δ., ΠΑΕ 1951, 93-116.

Πατήσια (άγνωστη ακριβής θέση)

Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Weinberg 1951, 121, πίν. 1 c. Immerwahr 1971, 16, 48.

Πλάσι (άρχαιολογικός χώρος)

Κεραμική Ν.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Μαστροκόστας Ε., ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, 18. Schachermeyr F., Die ägäische Frühzeit, I, 1976, 69. Θεοχάρης Ε., ΑΔ 34, 1979, Χρονικά, 90-91.

Πούσι Καλογέρι, θέση 1 (2,5 χλμ. ΒΑ ιερού Ἀρτέμιδος Βραυρωνός)
Θέση οικισμού με τοίχους και κεραμική Α.ΝΑ και Μ.ΝΑ. Ἀνασκαφή τάφρου ὑπὸ Θεοχάρη και συλλογὴ ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων ἀπὸ δύο ὁμάδες: Εὐρήματα στὸ Μουσεῖο Βραυρωνός και στὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή.

Βιβλιογραφία

Θεοχάρης Δ., ΠΑΕ 1954, 122. Theocharis 1956, 1. Schachermeyr F., ΑΑ 1962, 172. Phelps 1975, 96, 107. Diamant - Traill 1986.

Πούσι Καλογέρι, θέση 2

Κτίσματα με ποικίλα εὐρήματα Μ.ΝΑ και Ν.ΝΑ, σὲ πλευρὰ χαμηλοῦ λόφου. Ἀνασκαφή Κ. Εὐστρατίου 1994-1995.

Βιβλιογραφία

Ἀ δημοσίευτα.

Ραμνοῦς

1) Φρούριο, θέση Γυμνασίου: Στῶμα με Ν.ΝΑ ΙΙ κεραμική.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1981, 131.

2) Ἀνατολικά Γυμνασίου: σκύφος Α.ΝΑ (παλιὸ εὕρημα).

3) Θέση δεξαμενής (ανατολικά ιεροῦ Νεμέσεως): τοῖχοι, δάπεδο, κεραμεικὴ κ.ἄ. εὐρήματα Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1977, 19-22.

4) Κάτω ἀπὸ ναὸ Νεμέσεως: κεραμεικὴ Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1986, 1-2.

Σπάτα - Τσούμπα Σιδέρη

Κεραμεικὴ ἐπιφανειακὴ Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Hope Simpson - Dickinson, 1979, 215-216.

Σπάτα - Ζάγανι

Στὴν κορυφὴ ψηλοῦ λόφου οἰκισμὸς μὲ κτίσματα, ποικίλα εὐρήματα καὶ κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II. Παχὺ τεῖχος Ν.ΝΑ II ἢ ΠΕ I. Ἀνασκαφὴ Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς 1995-97.

Βιβλιογραφία

Ἀδηροσίευστα.

Σπήλαιο Κίτσου - Λαύριο

Ἀνασκαφὴ σπηλαίου μὲ ποικίλα εὐρήματα Ν.ΝΑ I καὶ II.

Βιβλιογραφία

Lambert 1981.

Σπήλαιο Πανὸς (Οἶνόν Μαραθῶνος)

Ἀνασκαφὴ σπηλαίου μὲ ποικίλα εὐρήματα. Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ I καὶ II.

Βιβλιογραφία

Ὁρλάνδος Ἀ., Ἔργον 1958, 15-22. Daux G., BCH 1958, 681, 686. Daux G., BCH 1959, 587-589, εἰκ. 13-16. Schachermeyr F., AA 1962, 170-171.

Σπήλαιο Ριζούπολης

Ἀνασκαφὴ Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ εὐρήματα κεραμεικῆς Ν.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Δελτίο Ἑλ. Σπηλ. Ἑταιρ. VII, 1964. Ἐφορεία Σπηλαιολογίας, ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 435. Γουλανδρὴ 1996, 268.

Σπήλαιο Χόνι Λιάγκι (Μερέντα Μαρκόπουλου)

Κεραμεικὴ ΝΑ

Βιβλιογραφία

ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 413.

Τράχωνες – Κοντοπήγαδο (Λεωφόρος Βουλιαγμένης καὶ Γούναρη)
Χαμηλὸς λόφος μὲ κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ Μ. Καζᾶ,
1995.

Βιβλιογραφία

Ἀδηροσίευστα.

Τσέπι Μαραθῶνος

Εὐρύτερη περιοχὴ ΠΕ νεκροταφείου. Κυκλικὸ κτίσμα. Κεραμεικὴ
Ν.ΑΝ. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ Ἀ. Μαζαράκης, 1995.

Βιβλιογραφία

Ἀδηροσίευστα.

Φιλοθέη (Λόφος Κολλεγίου)

Δύο ἐπιφανειακὲς ἔρευνες. Ἐργαλεῖα, ὄπλα καὶ κεραμεικὴ Ν.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Ἑρμανουλίδης Γ., ΑΑΑ II, 1969, 142-145. Μάγειρας Ἀ., Ἀνθρωπος 9, 1982, 95.

Ὀρωπὸς – Ἀμφιάρειον

Πιθανὴ θέση ΝΑ οἰκισμοῦ. Παλαιὰ εὐρήματα Λεονάρδου: Δύο λίθι-
νοι πελέκεις καὶ ὀψιανός.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., Ὁ Ὀρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιάρου, 1968, 127, πίν. 53β.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Coleman 1992, 250-251. Γαλλῆς 1996, 32-33. Γενικά βλ. Alram-Stern 1996, 193-195, όπου και ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.
2. Ἐκτενὴ περιγραφή τοῦ περιβάλλοντος βλ. Philippson 1952, 784 ἐξ. Τραυλὸς 1993, 5-18.
3. βλ. περιγραφή τῆς νεροποντῆς τοῦ 1861, Καμπούρογλου 1985, 75-77.
4. Μαρσιολόπουλος 1938, 340-359. Demoule - Perlès 1993, 359.
5. Mavrommatis 1981, Sarpaki 1992, 70, 75-76.
6. Hansen 1988, 44. Renfrew 1973, 147 ἐξ.
7. Θουκ. I, 2, 5. Στράβων VIII, 1, 2.
8. Τσούντας 1908, 360-366.
9. Milojević 1959, 5-7. Θεοχάρης 1967, 69-70. Διαφορετικὴ ἐκτίμηση στοιχείων καὶ ἄλλα συμπεράσματα, Bloedow 1991.
10. Coleman 1992, I, 250 ἐξ., όπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Demoule - Perlès 1993, 366, εἰκ. 2, συνθετικὸς πίνακας χρονολογιῶν.
11. Warren - Hankey 1989, 6-13, 119-121.
12. Ἀκολουθεῖται ἡ χρονολόγηση Coleman 1992.
13. Perlès 1981, 194-196.
14. Milojević κ.ἄ. 1962. Θεοχάρης 1958, 70-86. Θεοχάρης 1963, 40-43. Vitelli 1993, 39. Wijnen 1981, 11.
15. Milojević 1960, 330, εἰκ. 3-4.
16. Weinberg 1970, 575-576.
17. Πρβλ. Alram-Stern 1996, 193-195, όπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
18. Πρβλ. Weinberg 1970, ἐνθ.ἀν.
19. Παντελίδου Γκόφα 1991, 178-179. "Ὅμοιοι λάκκοι χρησιμοποιοῦνται γιὰ ἀποθήκευση σήμερα στὴν Ἀνατολή, Aurenche 1981, 257 ἐξ.
20. βλ. κυρίως τὶς δημοσιεύσεις τῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν στὴ Θεσσαλία στὴ σειρά BAM. Ἐπίσης Vitelli 1993. Παντελίδου Γκόφα 1995.
21. Hodges 1970, 59-60.
22. Hodges 1976, 35-41.
23. Shepard 1954, 216-222.
24. Weinberg 1970, 583-584. Παντελίδου Γκόφα 1995, 32-33.
25. Παλαιότερες ὀνομασίες: Ποικιλόχρωμη, διαφορόχρωμη κ.ἄ. Τὰ ἱριδίζοντα ἀπαντοῦν κυρίως στὶς Ἄλεις Λοκρίδος, Coleman 1992a, 273, Alram-Stern 1996, 307, καὶ στὴ Νέα Μάκρη Ἀττικῆς, Παντελίδου Γκόφα 1995, 33.

26. Θεοχάρης 1973, 40. Phelps 1975, 100-109.
27. Βλ. και Agram-Stern 1966, 118 έξ.
28. Παντελίδου Γκόφα 1995, 31-34, 37-40, 133-137.
29. Πετράκος 1977. Πετράκος 1986, 1-2.
30. Πατήσια: Weinberg 1951, 122-123 πίν. 1 c. Άγορά: Immerwahr 1971, 48, πίν. 14, άρ. 219. Levi 1989, εικ. 7 και 8.
31. Παντελίδου Γκόφα 1991, 16 έξ.
32. Ένθ.άν., 3, σση. 5. Πρβλ. και έκτίμηση, Theocharis 1956, 3.
33. Τόν τρόπο κατασκευής σέ όλες τις περιόδους βλ. Παντελίδου Γκόφα 1991, 159-166. Θεμέλια γνωρίζουμε νά υπάρχουν στην Άττική από τό τέλος της Μέσης Νεολιθικής.
34. Ένθ.άν., 162-164.
35. Βλ. συγκεντρωμένα στοιχεία ένθ.άν., 166-171.
36. Άπό την έκτενή βιβλιογραφία βλ. κυρίως Χατζημιχάλη 1957, 157 έξ., Κουρεμένος 1984, 14-23, Καββαδίας 1991, 64-76.
37. Βλ. Παντελίδου Γκόφα 1991, 176-178.
38. Garstang 1953, 47-50, εικ. 27, πίν. IIb, V-VI. Στόν Σάλιαγκο βρέθηκαν έπί τόπου άπανθρακωμένοι κόκκοι σιτηρών, Evans - Renfrew 1968, 17-18, 81, πίν. VII.
39. Για λάκκους άποθηκεύσεως στο χώρο του Αιγαίου βλ. Treuil 1983, 325-326.
40. Τό ίδιο συμβαίνει σήμερα στούς Σαρακατσάνους, Καββαδίας 1991, 116.
41. Σύγχρονες λαϊκές κατασκευές υπάρχουν ακόμα στα χωριά μας. Για τη φωτιά στίς εγκαταστάσεις των Σαρακατσάνων βλ. Χατζημιχάλη 1957, 274 έξ.
42. Αυτό παρατηρήθηκε στη Νέα Μάκρη. Άνάλογη σημείωση Ridley - Wardle 1989, 197.
43. Παντελίδου Γκόφα 1991, 171-172.
44. Βλ. γενικά Παντελίδου Γκόφα 1995, 137-151.
45. Βλ. ειδικότερα Weinberg 1962, 176-179. Phelps 1975, 118 έξ.
46. Phelps 1975, 181-182. Vitelli 1993, 209-210.
47. Η Vitelli 1993, 189-197 έπεξηγεί τόν τρόπο διακοσμήσεως και διακρίνει διακοσμητικούς τύπους.
48. Παντελίδου Γκόφα 1995, 47.
49. Ένθ.άν., 48. Τα έλάχιστα λευκά στο Φράγγχι διαπιστώθηκε ότι δέν είναι από καολίνη, Vitelli 1993, 132-133.
50. Για την τεχνική βλ. Παντελίδου Γκόφα 1995, 27-30.

51. Βλ. και υπολογισμό σχεδίου για τη γραπτή διακόσμηση κεραμεικής από το Φράγχι, Vitelli 1993, 192-195.
52. Πρβλ. διαπιστώσεις για τη λοιπή ήπειρωτική Ελλάδα, Demoule - Perlès 1993, 388-389 και 396.
53. Βλ. γενικά Παντελίδου 1975, 23 έξ. και 210-213.
54. Levi 1930-31, 411-450, 472-491. Μέσα στις επιχώσεις βρέθηκαν και μερικά δοτράκα ρυθμού Μέσης ΝΑ της Θεσσαλίας, ιδίως ενθ.άν., εικ. 30:ο-q και εικ. 35, πρβλ. και Levi 1989, 10-12, αλλά η μεγάλη ποσότητα κεραμεικής τοποθετείται σήμερα στη Νεώτερη και στην Τελική Νεολιθική. Travlos 1971, 52, εικ. 67.
55. Βλ. βιβλιογραφία στον κατάλογο των θέσεων.
56. Παντελίδου Γκόφα 1991, 133-136.
57. "Ενθ.άν., 120-132.
58. Παντελίδου Γκόφα 1995, 178-179.
59. Στην Αττική η κατηγορία είναι γνωστή κυρίως από τα σπύλια Πανός, Πετράκος 1995, 120, και Κίτσου, Lambert 1981, 299.
60. Βλ. πίνακα διακοσμητικών θεμάτων κεραμεικής της Θεσσαλίας, Θεοχάρης 1973, πίν. XV, XVII. Την άμαυρόχρωμη βαφή βλ. σε έγχρωμη εικόνα Touchais κ.ά. 1981, 103, αρ. άγγ. 353 και πρβλ. με άλλες στιλπνές, ιδίως στα δοτράκα 344.
61. Χαρακτηριστικά οχήματα βλ. Σάμφων 1981, εικ. 84 και 85.
62. Βλ. οχήματα Παντελίδου Γκόφα 1995, σχέδ. 71-73.
63. "Ενθ.άν., 101-102, 179.
64. Wickens 1986, τ. 2, 308-312. Γουλανδρή 1996, 268, αρ. άγγ. 127.
65. Immerwahr 1971, 3 και σημ. 15, 53. Παντελίδου 1975, 29, όπου και βιβλιογραφία. Wickens 1986, τ. 2, 324-328.
66. Όρλάνδος 1958, 15-22. Travlos 1988, 218. Πετράκος 1995, 86-91. Wickens 1986, τ. 2, 223-233.
67. Lambert 1981. Wickens 1986, τ. 2, 4-15.
68. Wickens 1986, τ. 1, 119-132.
69. Σήμερα η κοίτη του ποταμού βρίσκεται δυτικότερα.
70. Immerwahr 1971, 1 έξ., όπου και βιβλιογραφία.
71. Βλ. βιβλιογραφία στον κατάλογο των θέσεων.
72. Παντελίδου Γκόφα 1991, 136-141, 144-152.
73. "Ενθ.άν., 144, εικ. 141.
74. Αύξηση οικισμών στη νότια Ελλάδα σημειώνουν και οι Demoule - Perlès, 1993, 399.

75. Μαρινάτος 1970, 5-9 και 1971.
76. Dousougli 1992, 271. Alram-Stern 1996, 216.
77. Εὐχαριστῶ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Β' Ἐφορείας Ἀττικῆς ποὺ μὲ κάλεσαν νὰ ἐπισκεφθῶ τὶς ἀνασκαφές τοὺς καὶ μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἀδημοσίευτα εὐρήματά τοὺς.
78. Γιὰ τὴ θέσιν γενικὰ βλ. Travlos 1988, 430 ἐξ.
79. Mussche κ.ἀ. 1990, 115-122.
80. Spitaels 1982, 9 ἐξ.
81. Alram-Stern 1996, 146-149, 157-161, 449 ἐξ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
82. Immerwahr 1971, 11. Παντελίδου Γκόφα 1995, 155-156.
83. Ποικίλα σχήματα λαβῶν καὶ κοσμημάτων ἀπὸ τὴν Κέα στὸ Coleman 1977, πίν. 84-85, 89.
84. Γαλλῆς 1996, 171-174. Παπαθανασόπουλος 1996.
85. Πετράκος 1995, 88. Immerwahr 1982. Βλ. καὶ Immerwahr 1971, 2 καὶ 52-53. Ὁ Diamant 1985, 304-305 προσθέτει ἕναν ἀκόμα στὴ νότια κλιτύ, ποὺ εἶχε σκάψει ὁ Σκιάς τὸ 1902. Γιὰ τοὺς τάφους στὸ Βρανᾶ ὑπάρχει ἔνθ.ἀν. μόνο ἀπλὴ μνεία.
86. Duday - Lambert 1981.
87. Πρβλ. Γαλλῆς 1996, 171-174. Alram-Stern 1996, 112-115, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
88. Ἐκτενέστερη ἀνάλυση καὶ βιβλιογραφία βλ. Alram-Stern 1996, 162-166. Μαραγκοῦ 1996. Γιὰ τὰ εἰδῶλια τῆς Ἀττικῆς βλ. Marangou 1992, 41-44.
89. Perlès 1981. Demoule - Perlès 1993, 383.
90. Treuil κ.ἀ. 1989, 151 ἐξ.
91. Moundrea-Agrafioti - Gnardellis 1994.
92. Renfrew 1973, 149-152. Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτη 1996, 104-105.
93. Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτη 1996, 103-104. Γιὰ τὸ σχῆμα, τὴν κατεργασία καὶ τὴ χρῆσιν στὴν ἐποχὴ τοῦ λίθου γενικὰ βλ. Piel-Desgruisseaux, 1990.
94. Μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν σὲ ὅλα τὰ στρώματα τῆς Νέας Μάκρης καὶ στὸ Πούσι Καλογέρι τὸ 1994.
95. Στρατούλη 1993.
96. Παντελίδου Γκόφα 1991α.
97. Renfrew 1973. Hopf 1988. Alram-Stern 1996, 183-186, ὅπου καὶ πλοῦσια βιβλιογραφία.
98. Renfrew κ.ἀ. 1968, 119-121. Wheeler - Jones 1989, 36, 160.

99. Hansen 1988, 44. Sarpaki 1992, κυρίως 70. Για τὰ προϊόντα τῆς Εὐβοίας βλ. Μαγκαφᾶ 1993.
100. Chevallier 1981. Τρανταλίδου 1996, 101.
101. Marangou 1991.
102. Perlès 1990, κυρίως 17-23.
103. Βλ. καὶ ὁδηγίες πλοηγίσεως στὸ Mediterranean Pilot 1968, 7-8, 11, 91-92.
104. Pantelidou Gofas 1996. Για εὐρήματα τῆς Ἐνδρου βλ. Κουτσοῦκου 1993, 99-102.
105. Ἐξέταση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Basch 1987, 76-89.
106. Βλ. σχετικούς ὑπολογισμοὺς Perlès 1990, 19-22.
107. Ὅμοιες παρατηρήσεις στὸ Korfmann 1988, 13. Barber 1987, 16-18, κ.ἄ.
108. Pantelidou Gofas 1996.
109. Evans - Renfrew 1968, 81-84. Πρβλ. καὶ πρόσφατη ἐπιβεβαίωση, Demoule - Perlès 1993, 388.
110. Ὅμοια σύγχρονη κεραμικὴ βρίσκεται καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ τὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμα περιορισμένα, Παντελίδου Γκόφα 1995, 152-155, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Sotirakopoulou 1996, 582-583. Davis 1992, 702-704. Στὶς συγκρίσεις πρέπει νὰ μὴν ταυτίζονται τὰ μελανά μὲ τὰ καστανὰ ἢ τὰ καστανόμαυρα.
111. Evans - Renfrew 1968, 17-18 καὶ 81, εἰκ. 7, πίν. VII.
112. Βλ. ἄνωτ. Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ καὶ εἰκ. 9.
113. Παντελίδου Γκόφα 1995, ἐνθ.ἀν., καὶ 176-178.
114. Pantelidou Gofas 1996, 12-13.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung</i>
Arch. Rep.	<i>Archaeological Reports for...</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
BAM	<i>Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports. International Series</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
CAH ⁵	<i>Cambridge Ancient History, Τρίτη έκδοση</i>
Ἔργον	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος...
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
A.NA	Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ Περίοδος
M.NA	Μέση Νεολιθικὴ Περίοδος
N.NA I	Νεώτερη Νεολιθικὴ Περίοδος
N.NA II	Ὑπονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ Νεολιθικὴ Περίοδος
ΠΕ	Πρωτοελλαδικὴ Περίοδος
ΜΕ	Μεσοελλαδικὴ Περίοδος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alram-Stern 1996: Alram-Stern E., Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, 1. Band, Wien 1996.
- Aurenche 1981: Aurenche O., La maison orientale. L'architecture du Proche-Orient ancien des origines au milieu du quatrième millénaire, Paris 1981.
- Barber 1987: Barber R.L.N., The Cyclades in the Bronze Age, London 1987.
- Basch 1987: Basch L., Le musée imaginaire de la marine antique, Athènes 1987.
- Bloedow 1991: Bloedow E.F., The «Aceramic» Neolithic Phase in Greece Reconsidered, *Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 1-43.
- Γαλλῆς 1996: Γαλλῆς Κ., 'Ο νεολιθικός κόσμος, καὶ Ταφικὰ ἔθιμα, στὸ Γουλανδρῆ 1996, 23-37, 171-174.
- Γουλανδρῆ 1996: Νεολιθικὸς Πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα, "Ἰδρυμα Ν.Π. Γουλανδρῆ, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, ἐπιμέλεια Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, Ἀθήνα 1996.
- Chevallier 1981: Chevallier H., Les mollusques du gisement pré-historique de Kitsos (Attique) στὸ Lambert 1981, 611-632.
- Coleman 1977: Coleman J.E., Keos I. Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Princeton 1977.
- Coleman 1992: Coleman J.E., Greece, the Aegean and Cyprus, στὸ R.W. Ehrich (ἐκδ.), *Chronologies in Old World Archaeology*³, Chicago - London 1992, τ. I, 247-288· τ. II, 203-229.
- Coleman 1992a: Coleman J.E., Excavations at Halai 1990-1991, *Hesperia* 61, 1992, 265-289.
- Davis 1992: Davis J.L., Review of Aegean Prehistory, I: The Islands of the Aegean, *AJA* 96, 1992, 699-756.
- Demoule - Perlès 1993: Demoule J.-P. - Perlès C., The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory*, 7, 1993, 355-416.

- Diamant 1985: Diamant St., The Later Village Farming Stage in Southern Greece, Ann Arbor 1985.
- Diamant - Traill 1986: Diamant St. - Traill J., Πούσι Καλογέρι, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Καλύβια 1986, 117-122.
- Dousougli 1992: Dousougli A., Die chalkolithische sog. «Attika-Kephala-Kultur» des südwestägäischen Raumes. *Studia Praehistorica* 11-12, 1992, 275-279.
- Duday - Lambert 1981: Duday H. - Lambert N., Remarques sur les dépôts d'ossements humains dans la grotte des Kitsos, στο Lambert 1981, 555-566.
- Evans - Renfrew 1968: Evans J.D. - Renfrew C., Excavations at Saliagos near Antiparos, Oxford 1968.
- Garstang 1953: Garstang J., Prehistoric Mersin, Oxford 1953.
- Hansen 1988: Hansen J.M., Agriculture in Prehistoric Aegean: Data versus Speculation, *AJA* 92, 1988, 39-52.
- Hodges 1970: Hodges H., Technology in the Ancient World, 1970 (Pelican Book).
- Hodges 1976: Hodges H., Artifacts, London 1976.
- Hope Simpson - Dickinson 1979: Hope Simpson R. - Dickinson O.T.P.K., A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, τ. I: The Mainland and Islands, Göteborg 1979.
- Hopf 1988: Hopf M., Plant Cultivation in the Old World. Its Beginning and Diffusion, *Berytus* 36, 1988, 27-34.
- Immerwahr 1971: Immerwahr S.A., The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora XIII, Princeton 1971.
- Immerwahr 1982: Immerwahr S.A., The Earliest Athenian Grave, *Hesperia Suppl.* XX, 1982, 54-62.
- Καββαδίας 1991: Καββαδίας Γ., Σαρακατσάνοι, Ἀθήνα 1991.
- Καρπούρογλου 1985: Καρπούρογλου Δ.Γ., Ἀπομνημονεύματα μιᾶς μακρᾶς ζωῆς 1852-1932, Ἀθήνα 1985.
- Korfmann 1988: Korfmann M., East-West Connections throughout

- the Mediterranean in the Early Neolithic Period, *Berytus* 36, 1988, 9-25.
- Κουρεμένος 1984: Κουρεμένος Κ., Σαρακατσάνοι, 'Αθήνα 1984.
- Κουτσούκου 1993: Κουτσούκου 'Α., 'Αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στην βορειοδυτική 'Ανδρο, 'Ανδριακά Χρονικά 21, 1993, 99-110.
- Lambert 1981: Lambert N. (έκδ.), *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, Paris 1981.
- Levi 1930-31: Levi D., *Abitazioni preistoriche sulle pendici meridionale dell'Acropoli*, *ASAtene* 13-14, 1930-31, 411-498.
- Levi 1989: Levi D., *I primi abitanti di Atene*, *La Parola del Passato* 44, 1989, 5-14.
- Μαγκαφά 1993: Μαγκαφά Μ., 'Αρχαιοβοτανική μελέτη του σππλαιίου Σκοτεινής στα Θαρρούνια Εύβοίας, στο Σάμψων 1993, 360-369.
- Marangou 1991: Marangou C., *Maquettes d'embarcations: Les débuts*, στο Laffineur R. - Basch L. (έκδ.), *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer*, Liège 1991, 21-42.
- Marangou 1992: Marangou C., *Ειδώλια, Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, Oxford 1992 (BAR Int 576).
- Μαραγκοῦ 1996: Μαραγκοῦ Χ., *Ειδωλοπλαστική*, στο Γουλανδρή 1996, 146-151.
- Μαρινᾶτος 1970: Μαρινᾶτος Σπ., 'Ανασκαφαὶ Μαραθῶνος, ΠΑΕ 1970, 5-28.
- Μαρινᾶτος 1971: Μαρινᾶτος Σπ., 'Ανασκαφαὶ Μαραθῶνος, ΠΑΕ 1971, 5-6.
- Μαριολόπουλος 1938: Μαριολοπούλου 'Η., *Τὸ κλίμα τῆς 'Ελλάδος*, 'Αθῆναι 1938.
- Mavrommatis 1981: Mavrommatis G., *Évolution de la flore et de la végétation à Kitsos*, στο Lambert 1981, 667-677.
- Mediterranean Pilot 1968: *Mediterranean Pilot*, τ. IV, *Aegean Sea and Approaches with Adjacent Coasts of Greece and Turkey*⁹, The Hydrographer of the Navy, 1968.

- Milojčić 1959: Milojčić V., Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 6, 1959, 1-33.
- Milojčić 1960: Milojčić V., Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel, Germania 38, 1960, 320-335.
- Milojčić κ.ά. 1962: Milojčić V., Boessneck J., Hopf M., Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste, (BAM 2), Bonn 1962.
- Moundrea-Agrafioti - Gnardellis 1994: Moundrea-Agrafioti A. - Gnardellis Ch., Classifications des outils tranchants thessaliens en pierre polie par les méthodes multidimensionnelles, Θεσσαλία, τ. Α, 189-200 Lyon 1994.
- Μουνδρέα-Άγραφιώτη 1996: Μουνδρέα-Άγραφιώτη Ά., Έργαλεία, στὸ Γουλανδρῆ 1996, 103-106.
- Mussche κ.ά. 1984: Mussche H.F., Bingen J., Servais J., Spitaels P., Thorikos VIII. 1972/1976, Rapport Préliminaire sur les 9e, 10e, 11e et 12e campagnes de fouilles, Gent 1984.
- Mussche κ.ά. 1990: Mussche H.F., Bingen J., Jones J.E., Waelkens M., Thorikos IX, 1977/1982, Rapport Préliminaire sur les 13e, 14e, 15e et 16e campagnes de fouilles, Gent 1990.
- Όρλάνδος 1958: Όρλάνδος Ά., Τὸ Έργον τῆς Άρχαιολογικῆς Έταιρείας κατὰ τὸ 1958 (Άθῆναι 1959).
- Παντελίδου 1975: Παντελίδου Μ., Αἱ προϊστορικαὶ Άθῆναι, Άθῆναι 1975.
- Παντελίδου Γκόφα 1991: Παντελίδου Γκόφα Μ., Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Τὰ οἰκοδομικά, Άθῆναι 1991.
- Παντελίδου Γκόφα 1991α: Παντελίδου Γκόφα Μ., Κεραμικὰ ἔργα-λεῖα, ΑΕ 1991, 1-13.
- Παντελίδου Γκόφα 1995: Παντελίδου Γκόφα Μ., Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη. Ἡ κεραμεικὴ, Άθῆναι 1995.
- Pantelidou Gofas 1996: Pantelidou Gofas M., Ties Across the Sea in

- Neolithic Times: Attica and the Cyclades, XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forlì - Italia 1996, vol. 9: The Neolithic in the Near East and Europe.
- Παπαθανασόπουλος 1996: Παπαθανασόπουλος Γ., Ταφικά έθιμα του Διροῦ, στὸ Γουλανδρῇ 1966, 175-177.
- Perlès 1981: Perlès C., Les industries lithiques de la grotte de Kitsos στὸ Lambert 1981, 129-222.
- Perlès 1990: Perlès C., L'outillages de pierre taillée néolithique en Grèce: Approvisionnement et exploitation des matières premières, BCH 114, 1990, 1-42.
- Πετράκος 1977: Πετράκος Β., Ἀνασκαφὴ Ραρνοῦντος, ΠΑΕ 1977, 19-22, πίν. 8.
- Πετράκος 1986: Πετράκος Β., Ἀνασκαφὴ Ραρνοῦντος, ΠΑΕ 1986, 1-52.
- Πετράκος 1995: Πετράκος Β., Ὁ Μαραθὼν. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγός, Ἀθήνα 1995.
- Phelps 1975: Phelps W.W., The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, London 1975 (δακτυλόγραφο).
- Philippson 1952: A. Philippson, Die griechischen Landschaften, I, 3, Frankfurt/M. 1952, 784-853.
- Piel-Desruisseaux 1990: Piel-Desruisseaux J.L., Outils préhistoriques. Forme - Fabrication - Utilisation², Paris 1990.
- Renfrew κ.ά. 1968: Renfrew J.M., Greenwood P.H., Whitehead P.J., The Fish-Bones, Appendix VIII, στὸ Evans - Renfrew 1968, 118-121.
- Renfrew 1973: Renfrew J.M., Γεωργία, στὸ Θεοχάρης 1973, 147-164.
- Ridley - Wardle 1979: Ridley C. - Wardle A., Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report, BSA 74, 1979, 185-230.
- Σάμφων 1981: Σάμφων Ἀ., Ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρωτοελλαδικὴ Ι στὴν Εὐβοία, Ἀθήνα 1981.
- Σάμφων 1993: Σάμφων Ἀ., Σκοτεινὴ Θαρρουνίων. Τὸ σπῆλαιον, ὁ οἰκισμὸς καὶ τὸ νεκροταφεῖο, Ἀθήνα 1993.
- Sarpaki 1992: Sarpaki A., The Paleoethnobotanical Approach, στὸ Wells 1992, 61-76.

- Shepard 1954: Shepard A.O., *Ceramics for the Archaeologist*, Washington 1954.
- Sotirakopoulou 1996: Sotirakopoulou P., *Late Neolithic Pottery from Akrotiri on Thera: its Relations and the Consequent Implications*, στο *Afram-Stern* 1996, 581-607.
- Spitaels 1982: Spitaels P., *Final Neolithic Pottery from Thorikos, Miscellanea Graeca*, fasc. 5, Gent 1982, 9-44.
- Στρατούλη 1993: Στρατούλη Γ., 'Οστέινα εργαλεία από την εργαλειοθήκη του παραγωγού της Νεώτερης Νεολιθικής, στο *Σάμψων* 1993, 496-526.
- Theocharis 1956: Theocharis D., *Nea Makri. Eine grosse Neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon*, *AM* 71, 1956, 1-29.
- Θεοχάρης 1958: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Εκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Α*, 1958, 70-86.
- Θεοχάρης 1963: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Ανασκαφαί ἐν Σέσκλῳ, *ΠΑΕ* 1963, 40-44.
- Θεοχάρης 1967: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Η αὐγὴ τῆς θεσσαλικῆς Προϊστορίας. Ἀρχὴ καὶ πρώτη ἐξέλιξις τῆς Νεολιθικῆς, *Βόλος* 1967.
- Θεοχάρης 1973: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Η Νεολιθικὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1973.
- Touchais κ.ά. 1981: Touchais G., Curtois L.C., Dimou E., Perlès C., *Le matériel néolithique*, στο *L'antre Corycien I*, Paris 1981, *BCH Suppl.* 7, 95-172, 194-251.
- Τρανταλίδου 1996: Τρανταλίδου Κ., Γεωργία - Κτηνοτροφία - Κυνήγι - Ἀλιεία, στο *Γουλανδρῆ* 1996, 95-101.
- Travlos 1971: Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971.
- Travlos 1988: Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988.
- Τραυλός 1993: Τραυλού Ἱ., 'Η πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1993.

- Treuil 1983: Treuil R., *Le Néolithique et le Bronze Ancien égéens*, Paris 1983.
- Treuil κ.ά. 1989: Treuil R., Darque P., Poursat J.C., Touchais G., *Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Paris 1989.
- Τσούντας 1908: Τσούντας Χ., *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμνίου καὶ Σέσκλου*, Ἀθήναι 1908.
- Vitelli 1993: Vitelli K.D., *Franchthi Neolithic Pottery*, Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 8, vol. 1, Bloomington 1993.
- Warren - Hankey 1989: Warren P. - Hankey V., *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989.
- Wheeler - Jones 1989: Wheeler A. - Jones A.K.G., *Fishes*, Cambridge 1989.
- Weinberg 1951: Weinberg S.S., *Neolithic Figurines and Aegean Inter-relations*, *AJA* 55, 1951, 121-133.
- Weinberg 1962: Weinberg S.S., *Excavations at Prehistoric Eleateia*, 1959, *Hesperia* 31, 1962, 158-209.
- Weinberg 1970: Weinberg S.S., *The Stone Age in the Aegean*, *CAH*³ I, 1, Cambridge 1970, 557-672.
- Wells 1992: Wells B. (ἐκδ.), *Agriculture in Ancient Greece*, *Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen*, 40, XLII, 1992.
- Wickens 1986: Wickens J.M., *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, from Prehistoric through Late Roman Times*, τ. 1-2, Ann Arbor 1986.
- Wijnen 1981: Wijnen M.H.J.M.N., *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo*, Leiden 1981.
- Χατζημιχάλη 1957: Χατζημιχάλη Ἀ., *Σαρακατσάνοι*, τ. Α', μέρος Β', Ἀθήνα 1957.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ 1830, ποὺ ἀκολούθησε τὸν μέγαλο Ἀγῶνα τοῦ 1821, τέθηκαν στὶς πρῶτες κυβερνήσεις τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς οἰκονομίας, τῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐκπαίδευσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ πρόβλημα περιλάμβανε καὶ τὶς ἀρχαιότητες, τὶς ὁποῖες ἐπὶ αἰῶνες λεπλατοῦσαν καὶ κατέστρεφαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἐπειδὴ ἡ φροντίδα τῆς ὀλιγομελοῦς κρατικῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὰ ἀρχαῖα δὲν ἦταν ἐπαρκής, μιὰ ὁμάδα λογίων καὶ πολιτικῶν ἵδρυσε, στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837, μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πλουσίου ἐμπόρου Κωνσταντίνου Μπέλιου τὴν ἐν Ἀθήναις *Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ἡ ὁποία εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση, ἀναστήλωση καὶ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος.

Πρῶτοι πρόεδροι καὶ γραμματεῖς ἦταν πολιτικοὶ καὶ διπλωμάτες. Μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ τὸ Κράτος προσπαθοῦν μετὰ τὶς μικρὲς προσφορὰς τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ μετὰ δωρεὰς νὰ φέρουν σὲ πέρας μεγαλεπήβολα ἔργα, τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, ὅλα στὴν Ἀθήνα.

Ἔως τὸ 1859 ἡ Ἑταιρεία ἀντιμετώπισε μεγάλες οἰκονομικὰς δυσκολίες ποὺ ἔβαλαν σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξή της. Ἀπὸ τὴ χρονιά αὕτη γραμματεὺς της γίνεται ὁ ἐπιφανὴς λόγιος καὶ ἐπιγραφικὸς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος θὰ διατηρήσει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἕως τὸ 1894. Μετὰ τὶς γνώσεις του, τὴ μεθοδικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του ἔδωσε νέα πνοὴ στὴν Ἑταιρεία καὶ μετὰ τὴν πρωτοβουλία του ἔγιναν μεγάλης ἑκτασης ἀνασκαφαὶ στὴν Ἀθήνα (Κεραμεικός, Ἀκρόπολη, βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, στοὰ τοῦ Ἀττάλου, θέατρο τοῦ Διονύσου, ρωμαϊκὴ Ἀγορά), στὴν Ἀττικὴ (Ραμνοῦς, Θορικός, Μαραθῶν,

Ἐλευσίνα, Ἀμφιάρειον, Πειραιάς), στὴ Βοιωτία (Χαιρώνεια, Τανάγρα, Θεσπιές), στὴν Πελοπόννησο (Μυκῆνες, Ἐπίδαυρος, Λακωνία) καὶ στὶς Κυκλάδες. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφές συγκροτοῦνται στὴν Ἀθήνα μεγάλα μουσεῖα τῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ἀποτελέσουν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Τὸν Κουμανοῦδη διαδέχτηκε ὁ Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων (1895-1909, 1912-1920), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἴδια δραστηριότητα συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του μὲ ἀνασκαφές σὲ νέες περιοχές τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία, στὰ νησιά (Εὐβοία, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Λέσβο, Σάρο, Κυκλάδες) καὶ τὴν ἵδρυση πολλῶν μουσείων σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸν Καββαδία διαδέχτηκαν ὡς γραμματεῖς οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Γεώργιος Οἰκονόμος (1924-1951), Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1951-1979), καὶ Γεώργιος Μυλωνᾶς (1979-1988). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας τους ἡ Ἑταιρεία μπόρεσε νὰ συνεχίσει τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο της παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργήθηκαν γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῶν ὧσων ἀκολούθησαν.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὡς ἀνεξάρτητο ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικουρεῖ καὶ σήμερα τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος στὸ ἔργο του τῆς προστασίας, τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ὅταν χρειασθεῖ ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση καὶ ἐκτέλεση μεγάλων ἔργων, ὅπως ἔγινε τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἢ παλαιότερα μὲ μεγάλης ἔκτασης ἀνασκηλώσεις.

Σημαντικὸ τομέα τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας ἀποτελοῦν τὰ δημοσιεύματά της. Ἐκδίδει τρία ἐτήσια περιοδικά: τὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὰ ὁποῖα δημοσιεύονται οἱ ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ

ἐρευνῶν ποὺ διεξάγει σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα· τὴν *Ἀρχαιο-
λογικὴ Ἐφημερίδα* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὴν ὁποία δημοσιεύονται
συνθετικὲς μελέτες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ δημο-
σιεύσεις ἀνασκαφῶν· τὸ *Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*
(ἀπὸ τοῦ 1955) στὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κάθε Μάιο σύντομες
ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς. Ἀπὸ τοῦ 1988 ἐκδίδεται, μὲ τὴν
ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὅπως καὶ τὰ τρία ἄλλα πε-
ριοδικά, *Ὁ Μέντωρ*, τριμηνιαῖο περιοδικό, ποὺ περιέχει εἰδή-
σεις γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ κυρίως μι-
κρὰ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολο-
γίας καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα.

Ἐκτὸς τῶν περιοδικῶν ἐκδίδονται στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη
τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας» μονογραφίες γιὰ
ἀρχαιολογικὰ θέματα καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, κυρίως
τῆς Ἐταιρείας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διοικεῖται ἀπὸ ἑνδεκαμελὲς Δι-
οικητικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο ἐκλέγεται κάθε τρία χρόνια ἀπὸ
τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς. Κάθε χρόνο, περὶ τὸν
Μάιο, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου ἀνακοινώνει σὲ
εἰδικὴ Δημόσια Συνεδρία τὸ ἐτήσιο ἔργο τοῦ Ἰδρύματος.

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

137. Γ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντη-
ση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κερα-
μική: Χρονολογημένα σύνολα –
Ἐργαστήρια. 24-27 Σεπτεμβρίου
1991, Θεσσαλονίκη
1994

138. ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ
Βεργίνα II: Ὁ «τάφος τῆς Περ-
σεφόνης»
1994

139. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ.
ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση τῆς
Ἑλλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ
ἐλληνικοῦ ἔθνους
1994-1995

140. ALEXANDER
RAPAGEORGIOU-VENETAS
Athens: The Ancient Heritage
and the Historic Cityscape in a
Modern Metropolis
1994

141. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέ-
σα Μάνης
1995

142. ΜΑΝΟΛΙΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ
Vergina II: The "Tomb of Perse-
phone"
1994

143. ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ
Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἱ τοιχογρα-
φίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας
1994

144. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ
τὸν Πόλεμο 1940-1944
1994

145. ERNST BUSCHOR
Τὸ ἐλληνιστικὸ πορτραῖτο
(μετάφραση Γεωργίου Σ. Δοντᾶ)
1995

146. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Μαραθὼν: Ἀρχαιολογικὸς ὁδη-
γὸς
1995

147. ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ
Ἡ «Οἰκία τοῦ τάφου τῶν τριπό-
δων» στὶς Μυκῆνες
1995

148. ΕΡΣΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ
Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου
τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία
1995

149. ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ
Μικρὰ κείμενα
1995

150. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς

- Ἀρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρή-
στου Καρούζου
1995
151. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ
ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ
Θεσσαλονίκη
1995
152. ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς
1995
153. ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ
ΓΚΟΦΑ
Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη: Ἡ κε-
ραμεικὴ
1995
154. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Οἱ ἑλληνικὲς ἀναστηλώσεις
1996
155. BASIL PETRAKOS
Marathon: An Archaeological
Guide
1996
156. ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ
Τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Τεγέ-
ας: Περιγραφικὸς ὁδηγὸς
1996
157. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-
ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὸ
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσα-
λονίκης
1996
158. ΕΛΕΝΑΣ WALTER-KΑΡΥΔΗ
Τὸ ἑλληνικὸ σπίτι. Ὁ ἐξευγενι-
σμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστερο-
κλασικὰ χρόνια
1996
159. WOLFGANG SCHÜRMANN
Das Heiligtum des Hermes und
der Aphrodite in Syme Viannou:
II. Die Tierstatuetten aus Metall
1996
160. MASSIMO VITTI
Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσ-
σαλονίκης ἀπὸ τὴν ἱδρυσὴ της
ὡς τὸν Γαλέριο
1996

ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

36Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης

1994

ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα

1994

75Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ

Καλλιέργης, «ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος»

1994

37Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς

86Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.

ΟΡΛΑΝΔΟΥ

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος

1995

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ
ΑΡ. 167 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 11 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1997
ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ»